

Yayın Geliş Tarihi: 08.07.2021
Yayına Kabul Tarihi: 24.03.2022
Online Yayın Tarihi: 30.03.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.949542

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 1, Yıl: 2022, Sayfa: 11-46
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

1929 BUNALIMI'NİN TÜRKİYE'YE YANSIMALARI VE ATATÜRK'ÜN ÜÇ AYLIK ANADOLU GEZİSİ

Gülnaz GEZER*

Öz

Türkiye'nin siyasi bağımsızlığının onaylanacağı Lozan Barış görüşmelerine ara verildiği dönemde düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923), iktisadi bağımsızlığın altının çizilmesi açısından önemlidir. Kongrede alınan kararlarda özel girişimciliğin desteklenmesi ön plana çıkmış olmakla birlikte, Lozan Barış Antlaşması'nda gümrük tarifelerine 1929 yılına kadar geçerli olacak kısıtlamaların getirilmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin spesifik gümrük tarifelerini uygulamasını engellemiştir. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti'ni de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu sıkıntılı sürecin en az zararlarla atlatabilmesi adına bir yandan özel girişime devlet desteği verilip, ekonomik hayatı düzenleyen çeşitli tedbirler alınırken; diğer yandan da toplumsal gerilimin çoğulcu bir siyasi yöntem ile giderilmesi düşünülmüş ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurulmuştur. Ancak bahse konu partinin kuruluşu beklenen etkiyi yapmadığı gibi siyasi ortamın daha da gerilmesine neden olmuş ve kısa bir süre sonra da kendisini feshetme kararı almıştır. Bu dönemde Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın fesih sebeplerini halka birinci ağızdan anlatmak, devrimlerin halk tarafından ne derece benimsendiğini gözlemlemek ve ekonomik krizin etkilerini yakından müşahade ederek, çözüm üretmek amacıyla üç ay süren Anadolu gezisi icra edilmiştir.

1929 Bunalımı'nın Türkiye Cumhuriyeti'ne ekonomik ve siyasal yansımalarını ve sıkıntıların aşılmasına yönelik çözüm arayışlarını değerlendirmek üzere yapılan bu çalışmada öncelikle dönemin gazeteleri ve arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. Çalışmanın çerçevesini, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden devraldığı ekonomik miras, SCF'nin kurulması ve feshedilmesini zorunlu kılan koşullar ile Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Anadolu gezileri esnasındaki tespitleri ve çözüm çabaları oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal (Atatürk), Anadolu Gezisi, Devletçilik, Dünya Ekonomik Bunalımı, Serbest Cumhuriyet Fırkası.

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Gezer, G. (2022). 1929 Bunalımı'nın Türkiye'ye Yansımaları ve Atatürk'ün Üç Aylık Anadolu Gezisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (1), 11-46.

* Dr., ORCID: 0000-0003-4472-5452, gulnazgezer@gmail.com.

REFLECTIONS OF THE 1929 GREAT DEPRESSION ON TURKEY AND ATATÜRK'S THREE-MONTH ANATOLIA TRIP

Abstract

The Turkish Economy Congress (February 17-March 4, 1923) held when the Lausanne Peace negotiations where the political independence of Turkey would be acknowledged, were suspended, is important in terms of underlining the economic independence. In the decisions taken at the congress, besides the supporting private entrepreneurship becoming prominent, restrictions on customs tariffs in Lausanne Peace Treaty that would be valid until 1929 prevented the Republic of Turkey from applying specific customs tariffs. The Great Depression negatively affected the Republic of Turkey along with the world. State supported private enterprises and various measures were taken to regulate economic environment to overcome this troubled process with the least damage, while on the other hand it was thought to eliminate the social tension with a pluralist political method and the Liberal Republican Party was established. However, the establishment of the party didn't have the expected effect and caused the political environment to become even tenser and it decided to dissolve itself shortly after. In this period, Mustafa Kemal (Atatürk) made a three-month trip to Anatolia to explain the reasons for the dissolution of the Liberal Republican Party to the public, to observe the extent to which the revolutions were adopted, and to closely observe the effects of the economic crisis and produce solutions.

In this study, which was conducted to evaluate the economic and political reflections of the Great Depression on Republic of Turkey and the search for solutions to overcome those problems, primarily newspapers and archive documents of the period were used. The framework of the study consists of the economic legacy that the Republic of Turkey inherited from Ottoman Empire, the conditions that necessitated the establishment and dissolution of the LRP, and Mustafa Kemal's (Atatürk)'s determinations and solution efforts during his Anatolian trips.

Keywords: *Mustafa Kemal (Atatürk), Anatolian Trips, Statism, The Great Depression, Liberal Republican Party.*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin dünya piyasası ile bütünleşmesinin başlangıcı 1838 İngiliz-Türk Ticaret Antlaşması olmuş ve bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti açık pazar haline gelmiştir (Pamuk, 2014, ss. 97-100; Tezel, 1994, ss. 63-66). Devlet, bu antlaşmayla birlikte gümrükler üzerindeki egemenliğinden vazgeçmiş ve bazı ürünler üzerindeki tekel hakkı sona ermiştir. Yerli tüccarın sanayi ve ticaret sahasına girmesi güçleşirken İngiliz malları büyük oranda yerli ürünlerin yerini almıştır. Bu durumda Osmanlı Devleti Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında ek vergi almamış ve Avrupa para piyasalarından borç alma sürecine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin uzun vadeli borç tahvilleri Londra, Paris, Frankfurt, Viyana gibi borsalarda satışa çıkarılmış, Osmanlı Devleti'ne borç vermek Avrupa piyasalarında karlı bir iş haline gelmiştir (Pamuk, 2014, ss. 97-98, 118; Tezel, 1994, s. 74; Tokgöz, 1997, s. 4).

Osmanlı Devleti, aldığı borçları ekonomik hareketlenmeye ve mali gelirleri artırmaya ayırmamış, aldığı borcun ancak sekizde birini yatırıma yönelik

harcamalarda kullanmıştır. Geri kalanını ise borçlardan kaynaklanan faizin ve anaparanın ödenmesi ile savunma harcamalarında değerlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1854'ten beri aldığı dış borcun 1875'te anaparası bir yana, faizini ödeyemeyecek duruma gelmesi ve moratoryum ilan ederek, borç ödemesini geçici olarak durdurması, Avrupalı alacaklılarının büyük tepkisine neden olmuştur (Dikmen, 2005, s. 139; McMeekin, 2019, s. 34; Pamuk, 2014, ss. 122-123, Tezel, 1994, s. 85). Bu yüzden Osmanlı borç tahvillerinin temsilcileri ile anlaşma yoluna gitmiş ve 20 Aralık 1881 tarihli "*Muharrem Kararnamesi*" ile dış borç ödemelerinin koşulları düzenlenmiştir (Pamuk, 2014, ss.118-119). Ardından Osmanlı Devleti'nin düzenli olan bütçe gelirlerinin bir kısmı faiz ve anapara ödemelerine ayrılması suretiyle "*Düyun-u Umumiye İdaresi*" kurulmuştur.¹ 1881 yılından sonra da I. Dünya Savaşı'na kadar dış borç alınmaya devam edilmiş ve bu süreç, dış borçlanmada ikinci bir dönemi başlatmıştır. Düyun-u Umumiye İdaresi zamanla Osmanlı Hükümeti üzerinde mali, iktisadi, siyasi müdahale yapan bir kurum olmuştur. Osmanlı Devleti Londra, Paris gibi finansal çevrelere bağlı hale gelmiştir (Tezel, 1994, ss. 82-85; Toprak, 2019, ss. 210,337).

19.yy.ın başında uluslararası antlaşmalar ile Osmanlı ekonomisi giderek dünya pazarına açık hale gelmişti. Düyun-u Umumiye İdaresi ve yabancı bankalar da Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisi üzerindeki denetimini artırmıştır. Dönemin İttihat ve Terakki (İT) Hükümeti (1913-1918), Balkan Savaşı'ndaki ağır yenilginin ardından ekonomi politikalarında korumacı ve sanayileşmeye yönelik tedbirler almaya çalıştı ise de Osmanlı Devleti'nin bağlı bulunduğu uluslararası antlaşmalar tek taraflı değişikliğe müsaade etmiyordu. Bilhassa 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte dış ticaretin durmasıyla kendi kendine yeterli, korumacı ve sanayileşmeye yönelik tedbirler almaya fırsat buldu. Egemen bir ülke olmanın mali bağımsızlıktan geçtiği anlaşılmıştı. İT, iktidarda olduğu sürece sosyal ve kültürel alanlarda olduğu gibi ekonomik meselelerde de iktisadi milliyetçilik ilkesini benimsemiş, çoğunluğu tarımsal faaliyetlerle geçinen halkı, ticarete ve sanayiye yönlendirmeye çalışmıştır. 1914'te kapitülasyonları tek taraflı olarak iptal etmiş, kooperatifçilik konuları ile bilfiil ilgilenmiştir. Düyun-u Umumiye'nin faaliyetleri askıya alınmıştır. Bankacılık, fabrika, işletme girişimleri de ekonomik alandaki millileşme girişimleri dahilindedir. İT, yabancı şirketlerin ayrıcalıklı

¹ Düyun-u Umumiye, Osmanlı Devleti'ndeki bütçe gelirlerinin bazılarını direkt el koymuştur. Yaklaşık on çeşit vergiyi toplama hakkını Osmanlı Devleti'nin elinden almış, bazen de haciz yoluna başvurmuştur. Düyun-u Umumiye, Osmanlı Devleti'ndeki bir kamu kuruluşunun sahip olduğu yetkilere sahip olmuş, devlet içinde ayrı bir maliye bakanlığı gibi hareket etmiştir. Osmanlı Bankası tarafından da desteklenmiştir. Devlet, borç almaya devam etmiştir. Ödemeler de düzenli olarak I. Dünya Savaşı'na kadar yapılmıştır. Düyun-u Umumiye'den iki yıl sonra 1883'te kurulan Tütün Rejisi ile tütün üretimi, alımı ve satımının denetimi rejeye bırakılmıştır. Böylece Avrupalı alacaklı devletler, borçlarını tahsil ederken, Osmanlı maliyesi üzerindeki denetimlerini de zamanla artırmışlardır (Lewis, 1991, s. 467; McMeekin, 2019, s. 41; Pamuk, 2014, ss. 122-123, 158-159; Tokgöz, 1997, ss.19-20; Toprak, 2019, s. 206, 338).

konumlarına son vermiş, Osmanlı mevzuatına tabi olmalarını istemiştir. Diğer taraftan belirli sektörleri istediği gibi koruyabileceği yeni gümrük tarifesine yönelik 1913'te kabul ettiği yasanın kapsamını da 1915'te genişletmiştir. Dış borç ödemelerinin tamamını I. Dünya Savaşı süresince durdurmuştur (Arslan, 2008, ss. 265-268; Duman, 2013, s. 213; Pamuk, 2014, ss. 158-159, 164-165; Toprak, 2019, ss. 13, 340, 354).

İT, yabancı sermayeyi tümüyle göz ardı etmemiş, milli sermayenin yetersiz kaldığı sanayi, tarım ve madencilik sektöründe yabancı sermayenin faaliyette bulunmasını beklenmişti. İT'nin I. Dünya Savaşı koşullarında ekonomik alandaki millileşme girişimleri, Cumhuriyet Dönemi'nde ekonomi politikalarına ilham kaynağı olmuş, devletçilik ve korumacılık şeklinde aşağıda da söz edileceği üzere özellikle Dünya Ekonomik Bunalımı koşullarında içe dönük bir sanayileşme uzun yıllar sürdürülmüştür (Pamuk, 2014, s. 164; Uca, 2020, ss. 354-356; Toprak, 2019, s. 175).

(1923-1929) Döneminde Türkiye'nin Ekonomik Yapısı ve Ülkenin İnşası

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından düzenlenen Lozan Barış Konferansı'nda Türk Devletinin koşulsuz bağımsızlık talebi, sert ve uzun tartışmalara neden olmuş ve görüşmeler kesintiye uğramıştı. Ekonomik hayata ilişkin görüşülen konular arasında yer alan kapitülasyonlar, görüşmelerin kesilmesinin baş nedeni olmuştu. Osmanlı borçları, eski ayrıcalıkların devamı, İstanbul ve Boğazların tahliye edilmesi, Yunanistan'ın savaş tazminatı talebi ve Irak sınırının tespit edilmesi de karşı tarafın hala yararlanmaya çalıştığı konular idi. Cumhuriyet, Osmanlı Devleti'nin ekonomik mirasını üstlenirken diğer taraftan ekonomik alandaki dış ilişkilerinin yönünü de belirlemiş oluyordu (Afetinan, 1982, ss. 10-11; Boratav, 1999, s. 23; Emrence, 2018, s. 49; Eroğlu, 2007, s. 66; Karluk, 2007, s. 211; Kepenek, 2000, ss. 34-36; Pamuk, 2014, ss. 175-176).

Ekonominin alacağı yön ve şekli belirlemek üzere, Lozan Konferansı'na ara verildiği süreçte İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923) düzenlenmiştir. Bir araya gelen sanayici, amele, tüccar ve çiftçi kesiminden 1135 kişinin soru ve beklentileri dinlenmiş, Milli Mücadele Dönemi'ne egemen olan birlik ve beraberliğin ekonomik hayatta da yer alacağı izlenimi oluşturulmuştur. Türkiye'de bir ilk olmak üzere kadın katılımcılar da davet edilmiştir. Milli Mücadele boyunca yüreğini ortaya koyan Türk kadını, kendisine Türkiye İktisat Kongresi'nde de yer bulmuştur, ki eşitlik yolunda atılmış önemli bir adımdır. Açılış konuşmasında Mustafa Kemal (Atatürk), halkın yaptığı işlerde bir diğerrinin emeğine ihtiyaç duyduğunu vurgulamıştır (Akalin, 2008, s. 25; Karal, 1980, s. 80; Kepenek, 2000, s. 34; Tokgöz, 1997, ss. 31-34; Tokgöz, 2003, ss. 32-33; Toprak, 2020, ss. 179-180).

Ülkenin kalkınması için, hammaddenin işlenmesi ve sanayiye yönelik tarımın yapılması gerekiyordu. Türkiye İktisat Kongresi, bir ekonomi sisteminin başlangıcı olmuş ve Türkiye Cumhuriyeti, o dönemin liberal ekonomi düşüncesine yönelmiştir. Ancak o dönemin koşullarında özel girişimin desteklenmesi devlet

desteğini gerektirmiştir.² Kongre kararları “*Misak-ı İktisadi*” adıyla anılmıştır (Kepenek&Yentürk, 2000, s. 62; Tokgöz, 1997, s. 46; Tröndle, 2012, s. 144). Türkiye İktisat Kongresi’nde devletin rolü özel girişimciliği kaldırmakla sınırlı tutulmuştur. Lozan’a ara verildiği süreçte içeride milli ekonomiyi ayağa kaldırmak üzere çaba gösterilirken dışarıda da kapitülasyonların devamını isteyenlerle mücadele edilmiştir.

Lozan’da görüşmelerin ikinci kısmında, bazı ekonomik konuların zaman içinde tasfiye edilmesi kararı ortaya çıkmıştır. Türkiye, kendi gümrük tarifelerine 1928’den sonra geçebileceğine dair Lozan Antlaşması’na ek bir Ticaret Sözleşmesi imzalamıştır (Tezel,1994, s. 160).³ Böylece genç Cumhuriyet’in gümrük politikalarına engeller getirilmiş ve 24 Ağustos 1928’e kadar spesifik bir gümrük politikası uygulayamamıştır. Ancak 6 Ağustos 1929’dan itibaren kendi tarifesine geçebilmiştir. Hükümet, Ticaret Sözleşmesi’nin müsaade ettiği oranda ekonominin denetiminin yabancılardan yerli girişimciye geçmesini sağlayacak politikalar takip etmeye çalışmıştır (Afetinan, 1982, s. 11; Boratav, 2014, ss. 43-44; Duman, 2013; Eğilmez, 2020, s. 192; Kurmuş, 1978, ss. 183-186; Tekeli & İlkin, 1977, s. 68-69; Tezel, 1994, s. 63; Tunçay, 1981, ss. 185-186). Böylelikle kapitülasyonlar yürürlükten kaldırılmıştır. Dolayısıyla Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında ekonomi politikalarını, Türkiye İktisat Kongresi kararları ile Lozan Antlaşması’na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi belirlemiştir. 1923 yılı ve sonrasında atmosferinde yerli girişimci yetiştirilmesi, kalkınma ve modernleşmenin temeli olarak görülmüştür (Akalin, 2008, s. 2; Boratav, 1999, ss. 23, 27-29; Eğilmez, 2020, s. 195; Pamuk, 2014, ss. 163-164).

Osmanlı Devleti’nden kalan borçların ödenmesi konusu da Lozan’da büyük tartışmalara neden olmuş, konferans sürecinde yeniden yapılandırılmış ve hangi

² Kongrede alınan kararlar; kapitülasyonların kaldırılması, Düyun-u Umumiye İdaresi’ne son verilerek Osmanlı borçlarının tasfiye edilmesi, yerli mallarının korunması için gümrük tarifelerinin yükseltilmesi, aşarın kaldırılarak Türk köylüsünün rahatlatılması, reji ve yabancı tekelinin kaldırılması, yol vergisinin para yerine bedenen çalışarak ödenmesi, savaş dolayısıyla yanan ve yakılan binalardan vergi alınmaması, Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun yeniden yürürlüğe girmesi ile vergi muafiyeti uygulanması, bir devlet bankasının kurulması, demiryolu inşası için bir destek programına ve yabancı sermayenin iktisadi gelişmeye katkısı olması şartı ile değerlendirilmesi alınan kararlar arasında yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Afetinan, A. (1982). *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*. Ankara: TTK Basımevi; Ökçün, G. (1971). (Haz.), *Türkiye İktisat Kongresi (1923 İzmir) Haberler, Belgeler, Yorumlar*. Ankara: AÜSBF Yayını.

³ Buna göre, Türkiye, 1916’da saptanan son gümrük tarifesine göre 12 katına yükseltilecek oranları bazı mallarda 9 katına indirmeyi ve 5 yıl daha devam ettirmeyi kabul etmiştir. I. Dünya Savaşı boyunca uygulanan bu tarife İngiliz uzman Sir Grawford’un önerisiyle hazırlandığı için “Grawford Tarifesi” olarak da tanınır (Aydemir, 2011, s. 344; Tekeli&İlkin, 1977, s. 77; Tezel, 1994, s. 160-161).

devletler tarafından, ne şekilde ödeneceği 1928’de karara bağlanabilmiştir.⁴ Türkiye’nin “*namuslu borçlu*” olarak Osmanlı borçlarından kendi payına düşeni üstlendiğini ifade eden İsmet İnönü, kapitülasyonların Lozan’da şeklen kaldırıldığını belirtmiştir (Aydemir, 2011, ss. 250, 344, 348). 1854’te alınmaya başlanan Osmanlı borçlarının ödemesi 1954’te tamamlanabilmiştir. Dünya Ekonomik Bunalımı (DEB) na rağmen Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı borçlarını aksatmadan ödemiş ve ödemelerin ilk on yılı en yoğun, en sıkıntılı yılları olmuştur (Eğilmez, 2020, s.192;; Pamuk, 2014, ss. 118-119).⁵

Hükümet, rejimin selameti adına köylünün üretimi artırması ve siyasal desteğini sağlamak için Şubat 1925’te aşar ve ağnam vergisinin kaldırılmasını kabul etmiştir. Böylece Türkiye İktisat Kongresi’nde gündeme gelen aşarın kaldırılması iki yıl sonra uygulamaya geçirilmiştir (Akalin, 2008, ss. 39-40; Karluk, 2007, s. 214; Pamuk, 2014, s. 176). Bütçe gelirlerinin % 22’sini oluşturan aşar vergisini kaldırılması tarım kesimini rahatlatmış, tarımsal üretim hızla artmış ve aşardan doğan gelir kaybı, 1926’dan itibaren dolaylı vergiler ile doldurulmaya çalışılmıştır. İskele ve istasyonlara gelen ürünün % 10’u ile şeker ve gazyağı tüketicisi vergilendirilmiş ve şeker, kibrit, alkol, tuz, tütün gibi alanlarda tekeller kurulmuştur. Böylece devletin elinde önemli miktarda sermaye toplanmıştır. Yine aynı dönemde buğday bile ithal edilmiş, yetiştirilen ürünlerin nakliyesi ise sorun olmuştur (Boratav, 2014, s. 53-54; Karluk, 2007, s. 214; Kazgan, 2012, s. 48; Kepenek&Yentürk, 2000, s. 42; Timur, 1993, s. 81). Söz konusu dönemde vergi gelirlerinin kırsal kesimde yaşayan nüfustan toplanması anlayışından uzaklaşmaya çalışılmıştır. 1927’de yapılan ilk resmi nüfus, tarım, sanayi sayımına göre Türkiye’nin 13.7 milyon olan Türkiye nüfusunun % 68’i tarımla uğraşıyordu (Kazgan, 2012, s. 68; Kepenek&Yentürk, 2000, s. 53; Tokgöz, 1997, s. 69).

Kapsamlı toprak kaybının yaşandığı Balkan Savaşları’ndan Kurtuluş Savaşı’nın sonuna kadar geçen on yıllık süreçte Osmanlı ekonomisi, tamamıyla bir savaş ekonomisine dönüşmüştür. Tarım ağırlıklı üretim yapan ülkede savaş ortamında çift hayvanlarının sayısında da azalma olmuştu. Nüfus 1913’te 15,8 iken 1923’te 12 milyona düşmüştür (Arı, 2003, s. 128). 1915 Ermeni Tehciri ve 1923

⁴ Türkiye, Osmanlı Devleti’nden kalan 129,4 milyon borcun 85,6 milyonunu, ilk taksiti 1929’dan itibaren başlamak üzere ödeyecektir. Cemiyet-i Akvam 1928’de borçların ödeme ilkelerini belirlemiştir. Türkiye, 1912’den önceki borçların % 62’sini, 1912’den sonraki borçların % 79’unu ödeyecekti. Gerek Türkiye’nin, gerekse de Avrupalı devletlerin içinde bulunduğu şartlara göre taraflar arasında aralıklı olarak 1933’e kadar devam eden görüşmeler sonunda yıllık 8 milyon altın lira olarak ödenmesine karar verilmiştir (Kepenek, 2000, s. 35; Küçük&Ertüzün, 1994, ss. 60-62; Kazgan, 2012, s. 68).

⁵ Cumhuriyetin ilk yıllarında 1930 yılı bütçesine baktığımızda 32.189.000 Liralık bütçenin % 13-18’i millileştirilmelere ayrılmıştır: Demiryolları için (Mersin-Tarsus-Adana; İzmir-Kasaba, Aydın-İzmir ve Şark demiryolu hattı) 62.9 milyon ve İzmir-İstanbul rıhtımları, Haydarpaşa Limanı ve Ereğli şirketleri ile birlikte 1937’ye kadar toplam 71 milyon ödenmiştir. Ziraat ve Ticaret Bakanlıklarına bütçenin ancak % 3.7’si ayrılabilmiştir. (Aydemir, 2011, s. 371; Kazgan, 2012, s. 68).

Türk-Rum mübadelesi nedeniyle demografik değişiklikler de yaşanmıştır. 30 Ocak 1923'de Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan sözleşmeye göre Türkiye'deki Rumlar ile Yunanistan'daki Türklerin değişimi yani mübadelesi söz konusu edilmiş; ancak bu değişim, mübadillerin imar ve iskan planları yapılamadan gerçekleşmiştir. Ülke kalkınması için değerlendirilebilecek aktif nüfus grupları olan ve tüccar, esnaf, zanaatkar, eczacı gibi nitelikli nüfus, gidenler arasında yer alırken nüfustaki düşmenin ekonomik, toplumsal, kültürel sonuçları ortaya çıkmıştır. Nitelikli nüfusun mübadele ile ayrılması işgücü kaybına neden olurken genç Cumhuriyet'in ekonomik kalkınması için gerekli olan teknik bilgi, deneyim meseleleri eğitime önem verilmesini gerektirmiştir (Arı, 2003, ss. 1-2, 14, 128; Aydemir, 2011, s. 341-343; Çapa, 1990, s.55, vd; Kepenek, 2000, s. 50; McMeekin, 2019, s. 477; Pamuk, 2014, ss. 173-174; Tröndle, 2012, s.142; Yülek&Yağmur, 2020, s. 272).

Bu durumda özel kesimin devlet eliyle desteklenerek serbest piyasa koşullarında sanayileşme politikası izlenmesi düşünülmüştür. Türkiye İktisat Kongresi'nin kararları gereği 1924'te kurulan Türk sermayeli İş Bankası'nın temel görevi her türlü sınai, ticari işlerle ilgilenmek, özel girişimi, piyasayı, kalkınma çabalarını izlemek ve bu alanda çalışanlara kredi vermektir. İş Bankası'nın gösterdiği gelişme sayesinde Türkiye'deki yabancı bankaların, bankacılık sistemindeki yeri hızla daralmış, ekonomide ulusal bir denetim kurulmaya çalışılmıştır (Akalin, 2008, s. 15; Eğilmez, 2020, s. 195; Eroğlu, 2007, s. 66; Pamuk, 2014, s. 182; Tezel, 1994, s. 124; Tokgöz, 1997, s. 50). Yerli sanayiye teşvik etmek üzere Teşvik-i Sanayi Kanunu, 1927 yılında tekrar yürürlüğe girmiş, dışa açık ve içeride de kalkınmayı hedefleyen bir dönem başlamıştır. Dolayısıyla Milli İktisat, özel kesimin "milli" liğinin sağlanması olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶

1929 DÜNYA EKONOMİK BUNALIMI VE DEVLETÇİLİĞE GEÇİŞ

Türkiye'de 1928 sonrasında yeni gümrük tarifesine uygulanacak olmasıyla Türk parasından canlılık bekleniyorken dünya genelinde önce 1929'da Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) New York Borsası'ndan başlayan ekonomide bir tür salgın sürecine girilmişti.⁷ ABD'de iş dünyasında, iş güveni ve bireylerin harcama isteği dolaylı yoldan etkilenmiş ve 1920 yılı sonlarına doğru büyük bir daralma olmuştu. Hatta aynı yılın sonlarına doğru bir dizi banka iflas edince, müşteriler bankalara hücum etmeye başlamıştı.

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın geçmişi, I. Dünya'nın sebep olduğu siyasi, sosyal ve ekonomik karmaşa ile bağlantılıydı. ABD'nin 1890'larda dünya gücü olma girişimleri, 1920'lerde yerini diplomaside kendi kabuğuna çekilmeye

⁶ Teşvik-i Sanayi Kanunu, ilk kez Aralık 1913'te İttihat ve Terakki Partisi tarafından çıkarılmıştı (Karluk, 2007: 210; Eroğlu, 2007).

⁷ "Büyük Çöküş" (Arslan, 2020); M. Eğilmez, "Büyük Depresyon" (Eğilmez, 2020), "1929 Buhranı" (Toprak, 2020), "Dünya Ekonomik Bunalımı" (Kepenek & Yentürk, 2000), "Büyük Dünya Buhranı" (Tezel, 1994) olarak adlandırmıştır. Çalışmamızda genel olarak kullanılan Dünya Ekonomik Bunalımı adlandırması tercih edilmiştir.

bırakmıştı. I. Dünya Savaşı'ndan 1929'a değin geçen sürede ABD ekonomisi dünyanın en fazla gelişen ekonomisi olmuştu. I. Dünya Savaşı süresince Avrupalı devletler ağır ekonomik ve nüfus kayıplarına uğramışlardı. Hastalık, yoksulluk, kıtlık, 1918-1919 grip salgını nedeniyle kayıp sayısı Avrupa genelinde 60 milyonu bulmuş ve Avrupa'nın ekonomik büyümesi gerilemişti. Bu gerilemeden ticaret, demiryolu ve denizyolu taşımacılığı, tarımsal, hayvancılık da nasibini almıştı (Kennedy, 1989, ss. 337-339; Öz, 2019, ss. 260-261).

Savaşın mali yükü, savaş sonrası öncelikle ekonomi, ardından siyasi sorunlara neden olmuştu. ABD ve İngiltere vergileri artırarak savaş sonrası giderlerini karşılama yoluna giderken, diğer devletler borçlanma yolunu tercih etmişti. Almanya'nın kömür, çelik, tekstil ve gemi inşası sektöründen çekilmesi kısa süreli de olsa İngiltere'nin ekonomisini olumlu etkilemişti. ABD, kendisini toparlama ihtiyacı duyan Avrupa için Güney Afrika, Hindistan, Avustralya, Güney Amerika sanayiye yönelik hammadde ve gıda maddesi taleplerini karşılayan ülke durumuna gelmişti. Avrupa'da başta İngiltere ve Fransa, yüklü miktarlarda ABD'ye borçlanmıştı. Bu sıralarda Almanya ise savaş tazminatını, galip devletlerin talep ettiği miktarda ödeyemeyeceğini ileri sürmüştü. Zamanla ABD ile Avrupa arasındaki siyasi yakınlık yerini büyük bir uçuruma bırakmış ve ABD dünyanın en alacaklı devleti haline gelmişti. ABD'nin Avrupa ülkeleri ile ilişkisinin devamı için söz konusu ülkelerin ithalat yapmaları ya da ABD'den kredi almaya devam etmeleri gerekiyordu. Dolayısıyla dünya genelinde maliyenin merkezi Avrupa'dan ABD'ye taşınmıştı. Diğer taraftan ABD merkez bankası henüz İngiltere merkez bankasını geçecek durumda değildi, ABD'de mali yapısı iflas ve gelişme arasında gidip gelen ekonomisinin farklı bir işleyişi vardı. Dünya ekonomisi ile daha az entegre olmuştu. Dünya ekonomisi farklı bir işleyişi olan bir çevreye kayıyordu ve ABD, Avrupa'ya uzun vadeli borç verebilecek, uluslararası belli süreçlerdeki kopmaları dengeleyebilecek bir durumda değildi (Kennedy, 1989, s. 343; Tekeli&İlkin, 1977, ss. 8-9).

ABD'nin mali sistemi 1928'in yaz aylarında çökme sinyalleri vermişti. Avrupa hükümet ve belediyeleri ABD'den kısa vadede aldıkları doları, kalkınma amaçlı uzun vadeli ve yüksek faiz oranlı yatırım ve ödemelere harcamıştı. Hatta zaman içerisinde mevcut borçlarını, yeni kredilere kapatmak zorunda bile kalmışlardı. Bu durumda ABD, yurt dışına kredi vermeyi yavaşlattı. ABD maliyesi nihayet New York borsasının hisse senetlerinin çökmesi ve Ekim 1929'da iflas etmesiyle, iş dünyasında, iş güveni ve bireylerin harcama isteği dolaylı yoldan etkilenmiş ve 1930 yılı sonlarına doğru büyük bir daralma olmuştu. 1929'un sonlarına doğru bir dizi banka iflas edince, müşteriler bankalara hücum etmeye başlamıştı. Bu salgın ABD'den başka ülkelere dalga halinde yayılmaya başlamış, sanayileşen Avrupa'da üretim ve tüketim azalmış, tarım sektöründe fiyatlar düşmüş, işsizlik artmış, ticaret ve sermayeye ciddi önlemler getirilmiştir (Friedmann, 2017, s. 85-86; Kennedy, 1989, s. 343; Tekeli&İlhan, 1977, s. 10, 13).

Bu salgın, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dışındaki tüm ülkeleri içine alarak dalga dalga yayılmış ve 1932 yılı sonuna kadar etkisini sürdürmüştür. Sovyetler, 1929'da devreye soktukları Beş Yıllık Plan ile gelişmesine devam ederken içe kapanmıştır. Buhranı yaşayan ülkelerin yöneticilerinin karşılaştıkları politik sorunlar ideolojik boyut kazanmıştır. Dünya çapında ihracat ve ithalat miktarı azalmış, devletler korumacı ekonomi politikalarına yönelmiş, birbirlerine engel koymuş ve hatta bu engelleri artırma yoluna gitmiştir (Aslan, 2020, s. 587; Friedmann, 2017, s. 85-86; Kenndy, 1989, s. 343; Tekeli&İlhan, 1977, s. 15).

Türkiye, Lozan'a ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi'nin süresinin dolmasıyla 1929 yılına beklentiler içinde girmişti. Bir yandan bu yılın tarımsal ürünlerindeki artıştan dolayı ihracat artacak, diğer taraftan gümrük tarifelerimizi belirleyebilmekten kaynaklı artan gelir ile sanayi ve ulaştırma alt yapısı alanında atılma gidilebilecekti. Ancak Dünya Bunalımı'nın patlak vermesiyle iyimser beklentiler yerini bunalıma bıraktı (Tekeli & İlkin, 1977, s. 75-76). Türkiye'de ilk belirti, Türk parasının değerinin düşmesi oldu.

Dünya çapında fiyatların düşmesi, tarımsal ekonominin ağırlıklı olduğu Türkiye'de buğday, tütün başta olmak üzere tarımsal ürünlerinin fiyatlarını düşürmüştür. Milli gelirin en hızlı düşüş gösterdiği alan, tarım sektörü olmuştur. Manisa'da üzüm fiyatları 1927-1930'da % 40, tütün fiyatları Samsun'da % 40 azaldı, Çukurova'nın limanı Mersin'de ise pamuğun fiyatı % 41,5 oranında düşmüştür. Bu durum köylülerin vergi yükümlülükleri aleyhine büyümüştür. Köylüler, düşen tarımsal ürün fiyatlarından dolayı ürünlerini daha düşük fiyata satıp vergilerini nakit olarak ödemeye çalışmışlardır (Emrence, 2018, ss. 52-55).

Türkiye gibi tarımsal üretim yapan ülkeler ellerindeki artan ürünler yüzünden ulusalcı politikalara yönelmek ve artan ürünleri kendileri değerlendirmek zorunda kaldılar. Genel olarak 1931'de tarımsal ürün fiyatları hemen her ülkede düşmüştü. Bolluk yıllarında yetişen ürünün dünya piyasasında para etmemesi beraberinde iflas, intihar ve icraları getirmiştir. Bunlara bir de demiryollarının millileştirilmesi, altyapının kurulması ve sanayi girişimleri ile devlet büyük bir yükün altına girmişti. Dolayısıyla 1929 Ağustosuna kadar dış ticarete korumacı olunamamıştır (Emrence, 2018, s. 73; Eroğlu, 2007, s. 69; Galloni, 2020, s. 75; Kazgan, 2012, s. 79; Öz, 2019, s. 263; Tekeli&İlhan, 1977, s. 14; Tokgöz, 1997, s. 63; Tokgöz, 2004, s. 2).

1929 Bunalımı başlamadan çok kısa bir süre önce Türkiye'nin gümrük tarifelerini artırmış olmasıyla, bunalım yüzünden pek çok ülkenin aldığı tedbiri önceden almış oluyordu. 1929'da Lozan'a ek imzalanan gümrük tarifelerine dair sürenin bitmesine bağlı olarak, devletin gümrük tarifelerini % 13'ten % 46'ya çıkarması, Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi ekonomi politikasını belirleyebilecek siyasi güce sahip olduğunu göstermektedir (Boratav, 2014, s.72; Pamuk, 2014, ss. 212, 186).

Kalkınma ile sanayileşmeyi ifade eden Mustafa Kemal (Atatürk)'e göre, ekonomik gelişme sanayileşmeyle gerçekleştirilmeliydi. O'na göre sanayileşme, bir ülkenin gelişmesindeki en kısa yoldur ve ülke savunmasını da sağlayacaktır (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006, C. I-III, s. 396; Karluk, 2007, s. 211; Kazgan, 2012, s. 79). Bu amaçla tarım ihmal edilmeksizin sanayileşmeye önem verilmiş, tarım ürünlerindeki fazlalık, daralan ihracattan dolayı içeride değerlendirilmiştir. Sanayileşmenin yükü köylüler ve ardından da işçiler tarafından paylaşılmıştır. Ancak bu noktada, sanayileşme için gerekli olan sermaye, işgücü, altyapı, girişimci, teknik eleman hususunda Türkiye henüz yetersizdir. Un, şeker ve dokumadan oluşan "üç beyaz" yerli üretimle sağlanmış, hafif sanayiye doğru bir gelişme yaşanmıştır. Ardından metalürji, kağıt, kimya, demir-çelik, çimento üretimi gelmiştir. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın ilk şoku, korumacı-devletçilik uygulamaları ile atlatılabilmiş, bu korumalardan en çok deri, tekstil, cam, un, tuğla üreten küçük ve orta ölçekli imalatçılar yararlanmıştır. İç pazarda pamuklu üretimde artış olmuş, tarımsal sektördeki artış, diğer alanları etkilemiştir (Akalin, 2008, s.15; Boratav, 2006, s. 161; Boratav, 2014, s. 79-80; Eroğlu, 2007, ss. 68-69; Karluk, 2007, s. 215; Toprak, 2020, s. 378; Tröndle, 2012, s. 142; Yülek&Yağmur, 2020, s. 272).

Tarımsal üretimdeki fazlalık, hükümet ve özel sektörce sanayi alanında değerlendirilmiş olmakla birlikte sonuçları kısa vadede alınamamıştır. Ancak hem özel, hem de devlet sektöründe sanayileşmenin düşük ücretlerle yapıyor olması yüksek kar elde edilmesine neden olmuştur. Bu durumda devlet harcama ve yatırım imkanlarını altyapı ve kentlerin imarı için kullanılmıştır. Küresel çaptaki ekonomik bunalımdan etkilenen ülkelerin Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ticaretinde önemli bir yer tutmasından dolayı dış ticaret hacmi daralmaya başlamıştır. Devletçi politikalar, Dünya Ekonomik Bunalımı şartlarında devlet eliyle girişilmiş olan sanayileşmeyi hızlandırmak üzere bir seçenek olarak gündeme gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, gümrük tarifelerini 1929'dan itibaren belirleyebiliyor olmakla birlikte, aynı yıl Osmanlı borçlarının geri ödemesinin başlıyor olması dövize duyulan talebi de artırmıştır (Eroğlu, 2007, ss. 68-69; Karluk, 1997, s.215; Pamuk, 2014, ss. 174,183, 187,198; Tokgöz, 1997, 63).

Bunalıma tepki olarak ortaya çıkan ilk kurum, 12 Aralık 1929'da kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti olmuş, kısa sürede yurt çapında şubeleri açılmıştır. Cemiyet, sergiler açmış, seminer ve miting düzenlemiş ve yılda bir kez Tasarruf ve Yerli Malları Haftası kutlanarak tasarrufun önemi ve yerli mallarının tüketimi üzerinde durulmuştur. İstanbul'da yalnızca kadın eşyalarına yönelik bir sergi Ocak 1930'da, Ankara'da ise 23 Nisan 1930'da başlayacak olan Milli Sanayi Kongresi'nden iki gün önce 21 Nisan 1930'da Milli Sanayi Numune Sergisi açılmıştır. Sanayi Kongresi'nde sanayi programı geliştirilmeye çalışılmıştır. Ardından İstanbul Üniversitesi'nde 20 Mayıs 1931'de Türk Kooperatifçilik Cemiyeti kurulmuştur (Tekeli & İlkin, 1977, ss. 93-95, 119-121; Toprak, 2020, s. 222).

Paranın değerindeki sürekli düşüş nedeni ile 1930'da birbirinin peşi sıra başlayan korumacı tedbirler ile Türk Parasının Değerini Koruma Hakkında Kanun, Ticarete Tağışın Men'i ve İhracatın Murakebesi ve Korunması Kanunu, TC Merkez Bankası'nın⁸ kurulması Türkiye'ye giren ve çıkan döviz devletin denetim altına alınırken etkin bir korumacı dış ticaret oluşturulmuştur (Tokgöz, 1997, s. 56-57).

Özetle, Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki Fırkası'nın ekonomik alandaki millileşme girişimleri, Cumhuriyet Dönemi'nde Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi'nin süresinin bitmesi ve peşinden gelen 1929 Ekonomik Bunalımı koşullarında devletçi-müdahaleci bir sistem olarak meyvelerini vermiştir (Arslan, 2008, ss. 265-268; Duman, 2013, s. 213; Pamuk, 2014, s. 164; Uca, 2020, ss. 354-356).

SERBEST CUMHURİYET FIRKASI: 1929 BUNALIMI KOŞULLARINDA BİR MUHALEFET DENEYİMİ

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nı korumacı devletçilik modeliyle aldığı tedbirler ile atlatmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti, yine de toplumun tüm kesimlerini memnun edememiştir. Devletin daha fazla yıpranmasını istemeyen Mustafa Kemal (Atatürk) ve arkadaşları, ekonominin gidişatını toparlayacak, devletin iç ve dış denetimini sağlamak, halktaki mali bunalımı, siyasi bir yolla çözmek ve halkın düşüncelerini yönlendirmek üzere bir parti kurulması girişiminde bulunmuştur. Kurulacak olan parti her ne kadar bir muhalefet partisi olsa da halktan gelen bir taleple kurulmamıştır (Aydemir, 1992, s.381; Aysal, 2009, s. 586; Okyar & Seyitdanlıoğlu, 2010, s. 44-45; Pamuk, 2014, s. 186; Uzun, 2010b, s. 88). Aslında yeni bir partinin kurulması çok partili siyasi hayata geçişe yönelik düşünceler, Mustafa Kemal (Atatürk)'te SCF'nin kurulmasından önceki yıla, 1929'a kadar gitmektedir. Sorun, yeni bir partinin kurulup kurulmamasında değil, CHF (Cumhuriyet Halk Fırkası) içinden oluşacak bir hizipten mi doğacağı ya da bağımsız siyasi bir düşünceden mi, kaynaklanmasına dairdir. Konu üzerine yapılan tartışmalarda yeni bir oluşumun uygun olacağı düşüncesi ağır basmıştır (*Hakimiyet-i Milliye*, 10 Ağustos 1930; Yetkin, 1982, s.32-33).

Parti başkanı olması için, Paris Büyükelçiliği görevini yürüten liberal eğilimiyle bilinen ve İsmet Paşa'nın sert devletçiliğini de eleştiren, Fethi (Okyar) Bey ikna edilmiştir. "*Büyük Gazimiz M. Kemal Hazretlerinin teşvik ve tasvibiyle Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın tesis etmişim. Kanaatimce bu teşvik ve tasvib tabiatıyla teşkil edeceğim fırkanın Gazi Hazretlerine karşı siyasi mücadeleye girmek ihtimalini bertaraf ediyordu.*" (*Hakimiyet-i Milliye*, 13 Ağustos 1930; *Vakit*, 9 Ağustos 1930; 18 Teşrinisani 1930). Fethi Bey için önemli olan, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün CHF ve SCF karşındaki yeri meselesidir. Mustafa Kemal (Atatürk), tarafsız olacağını ve çıkabilecek anlaşmazlıklarda uzlaştırıcı bir yol oynayacağını

⁸ Para ve kredi faaliyetlerinin düzenlenmesi ile milli bir banka kurulması kararı Türkiye İktisat Kongresi'nde alınmıştır.

kabul etmiştir⁹ (Okyar&Seyitdanlıoğlu, 2010, ss. 67,71). SCF'ye Mustafa Kemal (Atatürk)'ün emriyle giren milletvekilleri arasında yakın arkadaşları da yer almıştır. Kız kardeşi Makbule (Atadan) da Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından, yeni partiye girmesi için teşvik edilmiştir (*Vakit*, 30 Ağustos 1930; Başar, 1945, s.18; Kinross, 1966, s.678-679; Okyar&Seyitdanlıoğlu, 2010, ss. 67-71-72; Tröndle, 2012, s.193).

12 Ağustos 1930'da açılan partinin ismi, “*Serbest Cumhuriyet Fırkası*” olarak belirlenmiş, Fethi Bey, siyasi, idari ve ekonomik konularda hükümete muhalefet edeceğini belirtmiştir (BCA 490-1-0-0/1-4-5, 14.08.1930). SCF'nin 12 Ağustos'ta kurulmasından birkaç gün önce Fethi Bey'in basına verdiği demeçlerde yeni partide liberal eğilimlerin ağır bastığı görülmektedir. Vergilerin halkın gelişmesine ve girişimde bulunmasına engel olmaması, bireyin girişimciliğinin desteklenmesi, bayındırlık ve büyük altyapı faaliyetlerinin sorumluluğunun belli bir kuşağa yüklenmemesi ve zamana yayılması, yabancı sermayenin ülkeye girişine imkan verilmesi, mali politikaya açıklık getirilmesi, köylü ve çiftçinin menfaati için düşük faizle kredi almasının sağlanması konuları SCF'nin programında yer almıştır. Özellikle mali ve ekonomi konularına ağırlık verilmiştir. Yeni partinin mensupları bilhassa CHF'nin demiryolu siyasetinden kaynaklanan vergilendirilmelerden, liman tekellerinin kaldırılmasından şikayet etmektedirler. Devlet içindeki çıkar gruplarının devlet ihalelerini ve tekelleri üstlenmeye çalıştıkları da büyük eleştiri konusu olmakla birlikte bu durum, içinde bulunulan ekonomik koşulların SCF tarafından istismar edilmesi olarak da yorumlanmıştır. Mübadiller de Anadolu'ya uyum ve maddi konularda yaşadıkları sıkıntılar yüzünden aktif olarak partiye destek vermişlerdir. Gayrimüslimlere parti kapılarının açılması nedeniyle, Yahudi cemaati de partiye katılmıştır. SCF'nin üç aylık hayatı süresince yoğun bir devletçi-liberal tartışması gündeme gelmiştir. Devletin çift hayvanlarından vergi alıp, traktör sahiplerinden almamasını da vergide adaletsizlik olarak değerlendirilmiştir (*Son Posta*, 10 Ağustos 1930; Ağaoğlu, 1994, s. 155-116; Aydemir, 1992, s. 387; Boratav, 2006, 87-88; Emrence, 2018, s. 82-88, 195; Halıcı, 2004, s. 433; Okyar&Seyitdanlıoğlu, 2010, ss. 68, 72-73; Tekeli & İlkin, 1977, ss. 154-158; Tokgöz, 1997, ss. 54-55).

İnkılaplardan ve Dünya Ekonomik Bunalımı'nın yarattığı ortamdan hoşnut olmayanların sayısının artması basında ve halk nezdinde SCF'ye duyulan ilgiyi artırmış, çok kısa geçmişine karşın SCF yükselişe geçmiştir. Başvekil İsmet İnönü'nün, 30 Ağustos 1930'da Ankara-Kayseri-Sivas demiryolunun açılışında, ılımlı devletçiliği dile getirmesi, SCF çevresinde endişe ile karşılanmıştır. İnönü, konuşmasında Kurtuluş Savaşı'nın geçirdiği safha ile Anadolu halkının ızdırabının CHF politikalarına yansıdığını vurgulamış, tekel siyasetinin, korumacılık ile ilişkilendirilebileceğinin altını çizmiş, CHF'nin izlediği ekonomi politikasını ılımlı devletçilik olarak tanımlamıştır (*Hakimiyet-i Milliye*, 31 Ağustos 1930; *Vakit*, 31

⁹ Fethi (Okyar) Bey, Malta'da sürgün iken ekonomi konularına ilgi göstermiş, John M. Keynes'in “*Barişın İktisadi Sonuçları*” adlı eserini tercüme ederek, Fransız iktisadının İttihatçılar arasında tanınmasına imkan vermiştir (Toprak, 2020, s.175-176).

Ağustos 1930; Aydemir, 1992, s. 365). Demiryolu yapımında “...*Bu hatlar, Türk işçilerinin, Türk fenninin çetin ve muzaffer bir imtihanıdır...*”, diye seslenen İsmet İnönü, yerli imkanların ve kendi insanımızın emeği ile siyasetinin milli birlik ve beraberlik içinde bir yol izlendiğinin altını çizmiştir (*Cumhuriyet*, 1 Eylül 1930; Aydemir, 2011, s. 364-366; Boratav, 2006, s. 163). Akabinde de Fethi Bey’in Ege gezisinde İzmir’deki (4-8 Eylül 1930) konuşmasının yönünü belli etmiş, SCF için bir gövde gösterisi olmuştur (BCA 490-1-0-0/1-4-15; *Vakit*, 6 Eylül 1930).

Fethi Bey’in gezisi, ülke ekonomisinin kalbi konumundaki ve hinterlandı ile birlikte önemli bir dış ticaret limanı olan İzmir ve İzmirlileri ümitlendirmiştir. İzmir’de SCF’ye gösterilen ilgi, siyasi gibi görünmekle birlikte ekonomik ve sosyal sıkıntıları da göstermektedir (Emrence, 2018, ss. 17, 19). Oysa o güne değin CHF’nin programında henüz devletçilik terimi yoktu. CHF Hükümeti’nin demiryolu siyasetini o dönemin bütçesine rağmen başarı ile yürütmesine karşın, SCF taraftarlarınca zemin olarak kullanmış, CHF’lileri “*sözde devletçi*” sıfatı ile eleştirmiş ve bunu neredeyse görev edinmişlerdir. Şahısların yapabileceği girişimlerin devlet tarafından üstlenilmesi de şahsın iktisadi gelişimine müdahale olarak değerlendirilmiştir. Oysa 1930’lu yıllarda özel girişimin gelişme sürecine girebilmesi için, ekonomik gelişmenin olması gerekmektedir. Buna karşılık CHF Hükümeti de iktisadi girişim, eğer halkın ortak mefaatlerini içeriyorsa devlet tarafından üstlenilebileceğini dile getirmiştir (Aydemir, 2011, s. 390; Boratav, 2006, s. 89-90, 93; Kazgan, 2012, s. 68). Diğer taraftan da SCF’nin kurucularından Ahmet Ağaoğlu, İnönü’nün Sivas nutkunda devletçiliği dile getirene kadar ne kendisinin ne de bir başkasının bilmediğini ifade etmiş, hatta SCF kurulmadan önce “Serbest” kavramını partinin isminin başına getirenlerin, CHF’ye de devletçi sıfatını daha o zaman uygun gördüğü düşünölmüştür (Ağaoğlu, 1994, s. 30).

Ege Bölgesi, uluslararası ticarete açık olması nedeni ile 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı’ndan çok fazla etkilenmiştir. İncir, tütün, pamuk, zeytinyağı fiyatlarının düşmesi bölge halkını endişelendirmiştir. Fethi Bey’in gördüğü ilgi ve halkın sokaklara dökülmesi, bir bakıma halkın ekonomi ve siyasi alandaki memnuniyetsizliğinin SCF üzerinden ifadesi olmuştur (Emrence, 2006, s. 140-144). Mustafa Kemal (Atatürk) SCF kurulduğunda desteğe ihtiyacı olduğunu düşünürken aslında CHF’nin desteğe ihtiyacı olduğunu görmüştür (BCA 490-1-0-0/63-240-3) Fethi Bey İzmir’den sonra Manisa ve Balıkesir’de de benzer gösterilerle karşılaşmış, geziler sırasında toplumun şikayetlerini dinlemiştir (Emrence, 2018, ss. 86, 55, 93). SCF, Amerikan elçisi Joseph Grew’in yorumuyla, halkın nabzını ölçmek için bir araç olmuştur. 14 Ekim 1930’da belediye başkanlığı için Türkiye’nin ilk çok partili seçimleri yapılmıştır. SCF, 502 belediye başkanlığı için 37 vilayette seçimlere katılmış ve ikisi şehir olmak üzere 41 noktada başarılı olmuştur¹⁰ (Emrence, 2018,

¹⁰ SCF’nin belediye seçimlerini kazandığı yerler: Ege Bölgesi’nde İzmir’de Bademiye, Şereflihisar, Kınık, Bergama, Şirince, Kuşadası, Menemen, Dikili, Bozdoğan, Buca, Urla, Dikili; Aydın’da Gördes, Germencik, Bozdoğan, Karapınar, Söke, Umurlu, Yenipazar, Karapınar; Marmara Bölgesi’nde Bursa’da Armutlu; İstanbul’da Burgaz, Maltepe;

s, 183). SCF'nin özellikle İzmir ve Trakya'da aldığı başarı bir yandan da sonunu hazırlamış, iktidar-muhalefet mücadelesi kendisini göstermiştir (Aydemir, 1992, ss. 393, 397; Kinross, 1966, s. 681; Okyar-Seyitdanlıoğlu, 2021; 81; Öz, 2019, ss. 269-271; Tunçay, 1981, s. 266).

Özellikle 1930'lu yılların ortalarında Türkiye'de henüz hissedilen 1929 Bunalımı sonrası toplumda yükselen tansiyonu yatıştırmak üzere kurulan SCF'nin belediye seçimlerinde elde ettiği başarı, CHF'yi oldukça tedirgin etmiş ve SCF'nin iktidara gelmesinden çekinmiştir. Milli Mücadele'yi kazanan bir kadrodan gelen CHF'nin son durumu, 1923'ten bu yana Dünya Ekonomik Bunalımı'nın yarattığı şartların da etkisiyle prestijinden kayıplar vermek üzere olduğunu göstermekte idi. Konuya buradan baktığımızda CHF'nin yalnızca bürokrasi ve yerel çıkar grupları ile halka inmeye çalışmasının yeterli olmadığı ve hatta gençlik kadrolarının da sürece dahil edilmediğini gösteriyordu. SCF'nin bu aşamadaki başarısı, CHF için 1923-1930 arasındaki sürecin gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya çıkardığı kadar CHF'nin halka ne derece indiğini de ortaya koymuştur (Aydemir, 2011, s. 393; Boratav, 2006, s. 140). Bir de bunlara Hükümetin icraatına ve rejime muhalif olanların SCF'ye dahil olmaya başlaması, SCF'ye duyulan beklentileri başka bir yere götürmüştür.

Bilhassa İzmir'de Fethi Bey'e gösterilen ilgi, ülke içinde bir kardeş kavgasına kadar gidebilirdi. Fethi Bey'in milli bir kurtarıcı gibi karşılanması başta İzmir CHF teşkilatı olmak üzere Atatürk'ü de ürkütmüştü. Fethi Bey, halktan birisi değildir, planlı ve programlı bir sistemin içinden de gelmemektedir ve kalabalıkları peşinden sürükleyen bir hatip olarak da yetişmemiştir (Aydemir, 2011, s. 391). Meclis içindeki sert eleştiriyi 15 Kasım 1930'da bizzat cevaplayan Fethi Bey, 16 Kasım'da partisinin kapatılması kararını almıştır. 17 Kasım 1930'da SCF'lilerin hazırladığı bildiri Cumhurbaşkanı'na sunulmuş, aynı gün Dahiliye Vekaleti'nden çıkan karar ile parti resmen feshedilmiştir. Fethi Bey, yayınladığı beyannamede, siyasi hayatta Mustafa Kemal (Atatürk) ile karşı karşıya kalmamak için, partinin devam etmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir (*Vakit*, 18 Teşrinisani 1930; Başar, 1945, s.19; Galloni, 2020, s. 74; Okyar&Seyitdanlıoğlu, 2010, ss. 84, 92-93). Aydemir'e göre varılan nokta ne Fethi Bey'in yenilgisi, ne de İsmet Bey'in zaferiydi, sadece Türkiye'nin içinde bulunduğu gerçekler karşısında Fethi Bey'in iyi niyetinin yetersiz gelmesiydi (Aydemir, 2011, s. 393).

ATATÜRK'ÜN ÜÇ AYLIK ANADOLU GEZİSİ

Mustafa Kemal (Atatürk), SCF'nin feshedildiği gün, uzman bir heyetle, partinin neden feshedildiğini anlatmak, halkın bakış açısını öğrenmek ve eğilimini görmek üzere üç ay sürecek Anadolu gezine çıkmıştır (Aydemir, 1992, s. 398; Uzun, 2017,ss. 276-277). Anadolu'daki ilk gezilerini 17 Ekim 1922'den itibaren yapmaya

Tekirdağ'da Keşan; Kırklareli'nde Pınarhisar, Vize, Üsküp; Çanakkale'de Biga, Karadeniz'de Samsun'da Ladik, Amasya'da Merzifon; Akdeniz'de İçel'de Silifke'dir (Emrence, 2006, s. 183; Yetkin, 1982, ss. 191-192).

başlayan Mustafa Kemal (Atatürk)'ün o tarihteki gezileri kamuoyu oluşturmaya yönelik olup, birlik ve beraberliğin önemini vurgulayan mesajlar içermektedir. Lozan Konferansı devam ederken Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir dernekten siyasi bir partiye dönüştürülmesi hususunda kamuoyunun düşüncelerini öğrenmek ve zaferin ardından kendisini yenileyecek olan ordu birliklerini yerinde görmek üzere 14 Ocak 1923'te Ankara'dan Batı Anadolu'ya başlattığı gezisinde, ilk olarak 12 saatte trenle Eskişehir'e ulaşabilmiştir (Önder, 1998, s.186). Cumhuriyet Dönemi'nde de çeşitli vesilelerle çıktığı Anadolu gezileri başarıyla geçen Milli Mücadele ve beraberinde gerçekleştirilen inkıpların sonuçlarının görülmesi yönünde gerçekleştirilmiş ve bazı illeri bir defadan fazla ziyaret etmiştir. Şapka inkılabı öncesi İnebolu'yu 1925 yılı Ağustos ayındaki ziyaretinde kamuoyunu hazırlamak üzere başında şapka ile dolaşmıştır ki Milli Mücadele'ye katkıları ile kendisini ispatlamış olan İnebolu, şapkayı halkın önünde ilk giydiği şehir olmuştur (Özcan, 2003, ss. 1278-1279). Geziler, halkla kaynaşmak, günün koşullarında iletişime geçebilmek, sorularını cevaplamak, görüşlerini almak, halkın devrimlere bakışını görmek üzere bir fırsat olmuş ve tespitlerde bulunmuştur.

Sonbahar gezileri kapsamında 1924 yılında Karadeniz ve Akdeniz sahillerini dolaşmak üzere çıktığı Anadolu gezisi esnasında Trabzon'da iken 18 Eylül 1924'te Erzurum'da deprem olduğu haberini almış, depremzedelere dert ortağı olmak, felaketin boyutlarını görmek üzere Erzurum'a eşi Latife Hanım ve beraberindeki ekip ile ancak on iki gün sonra ulaşabilmiştir. Bu vesile ile Trabzon-Erzurum karayolu ulaşımının elverişsizliği yüzünden demiryolu hattı döşenmesinin memleketin bayındırlaştırılmasındaki zorunluluğunu beraberindekilerle tecrübe etmiştir. Erzurum'un ardından yöneldiği Sarıkamış'a giderken, depremden harabeye dönmüş köylerde durup sohbet ettiği köylüler de, Büyük Kurtarıcı'yı zor günlerinde yanlarında görmekten dolayı çok duygulanmıştır (BCA 30-10-0-0/2-99; Aydın& Ergün, 2018, ss. 152-153; Çapa, 2002, ss. 644-649).

Harf inkılabının kanunlaştırılmasından önce, Tekirdağ'a 28 Ağustos 1928'de yaptığı ziyareti, bir tür kamuoyu yoklamasıdır. Henüz eski harflerle dahi okuma-yazmayı bilmeyen sokaktaki vatandaşın ve esnafın yeni harfleri öğrenmedeki hızı ve eğiliminden oldukça keyif almış, Tekirdağ'ın ileri gelen askeri ve sivil yöneticileriyle İl Genel Meclisi'nde toplantı yapmış, yeni harfleri anlatmış, öğretmiş ve ardından imtihan etmiştir (Önder, 1998, s. 435-435).

Dünya Ekonomik Bunalımı sonrasında, 1930'lu yıllardaki gezilerinde ise ekonomik sorunlar ön plandadır. Bu geziler devletçi ekonomiye geçilmesi için alınacak önlemler, yapılacak hamleler üzerinde durulduğu kadar, bayındırlık ve ulaşım girişimlerine hız verilmesine imkan vermiştir (Binici, 2017; Daşdemir, 2006, s. 18; Gül, s. 53-54; 2006; Tezel, 1994, s. 240).

Mustafa Kemal (Atatürk), SCF'nin feshedildiği günün akşamı 17 Kasım 1930'da Ankara'dan hareket ederek 6 Ocak 1930 'da tamamlayacağı Anadolu gezisinin ilk aşamasını başlatmıştır. Gezi güzergahında Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Samsun, Trabzon, İstanbul, Kırklareli, Edirne yer almıştır. Bu gezi

esnasında, SCF'nin feshedilmesi sonrası iç politikadaki endişe verici çekişmelerin boyutları olduğu kadar, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın yarattığı kaygıların değerlendirilmeye çalışıldığı gözlemlenmektedir (Başar, 1925, s.21).

Ankara İstasyonu'ndan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk)'ü yolcu edenler arasında Başvekil İsmet Paşa, vekiller, askeri erkan ve mebusların yanı sıra “ ...Başta Fethi B. olduğu halde sabık Serbest Fırka meb'usları da ...” bulunduğu dikkati çekmektedir.¹¹ Gezilerinde müfettişler, uzmanlar, bürokratlar da Mustafa Kemal (Atatürk)'e eşlik etmiştir. (Başar, 1945, ss. 25, 30-32, 40; Gül, 2006, ss. 55, 71). Gezilere direkt Cumhurbaşkanı'na bağlı olarak katılan danışmanlardan birisi sabık Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket (Esental)¹²'dan CHF'nin bundan sonraki günlerde alacağı durum için ne yapılması gerektiği konusunda görüşlerinden yararlanmak istenilmiştir.¹³ Mustafa Kemal (Atatürk), Ahmet Hamdi (Başar)¹⁴'dan ise, iktisadi konularda yararlanmak ve kendisine iktisat programı yaptırmak istemiştir. Başar, gezi sürecindeki izlenimlerini daha sonraki yıllarda “*Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*” adlı eserinde işlemiştir.

Mustafa Kemal (Atatürk) gittiği her yerde halkın şikayetleri dinlenmiş, bunlar TBMM tutanak yazıcılarınca not olarak tutulmuş, daha sonra Atatürk'ün gözetimi altında temize çekilerek, başvekil ve diğer ilgililere ulaştırılmıştır. Söz konusu raporlar daha sonra Gürbüz Tüfekçi tarafından “*Seyahat Notları (1930-*

¹¹ Beraberinde yer alan diğer kişiler; “... Seryaver Rusuhi, Kalemi mahsus M. Hasan Rıza, yaver beylerle Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, Kalemi mahsus M. Ekrem, Sıhhiye Müsteşarı Hüsamettin Beyler ve bundan maada Kılınç Ali, Salih (Bozük) Recep (Kütahya), Cevat Abbas, Falih Rifki, Recep Zühtü, Reşit Galip, Ruşen Eşref...” Gezi güzergahında deniz kıyılarındaki bazı şehirler Ege Vapuru ile dolaşmıştır (Cumhuriyet, “Gazi Hz. Dün gece Ankara'dan hareket ettiler”, 18 Teşrinisani 1930; *Vakit*, 18 Teşrinisani 1930).

¹² Memduh Şevket Esental, Kadro hareketinin önde gelen düşünürüdür. Kadrocular, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı koşullarında bir devrim ideolojisi oluşturmak için Kadro Dergisi'ni çıkarmışlardır. Bağımsızlık savaşı vermiş bir ülkenin maddi olanaklarını 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı şartlarında iyileştirmek, kalkınmayı gerçekleştirmek üzere devletin ekonomiye müdahale etmesini ve planlı ekonomiye geçmesini savunmuşlardır. Savundukları devletçilik, hem kapitalizmin, hem de sosyalizmin dışında, Türkiye'nin koşullarına özgü toplumsal bir sistem olacak, özel kesimin yetemediği yerler devlet tarafından desteklenecektir (Bkz. A. İhsan Öztürk, (1995), *Planlamanın İktisadi Devletçilikle İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, ss. 72-76; Temuçin F. Ertan, (2017), “Kadroculara Göre Türkiye'de Tarımsal Kalkınma ve Toprak Sorunu”, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu*, 26-28 Kasım 2015, İzmir, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, C. I, Ankara, ss. 629-655).

¹³ A. Hamdi Başar, (1945). *Atatürk'le Üç Ay*. İstanbul: Tan Matbaası.

¹⁴ Ahmet Hamdi Başar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasal, ekonomik ve sosyal gelişmelere tanıklık etmiştir. “İktisadi Devletçilik” fikrini ortaya atarak, özel teşebbüsün yeterli olmadığı alanlarda devletin yatırım yapması fikrini savunmuştur. Kadrocular'dan ayrılan tarafı, liberalizme uzak olmakla birlikte, dünya ekonomik sisteminde liberalizmin dış ticaret ilişkileri içerisinde uygun olabileceğini düşünmesiydi (Öztürk, 1995, ss. 77-79).

1931)'' adı altında yayınlanmıştır. Mustafa Kemal (Atatürk)'ün yerinde görme fırsatı bulduğu sorunları ya sorunu gördüğü yerden verdiği direktiflerle ya da Ankara'ya döndüğünde Meclis veya hükümet aracılığı ile çözmeye çalışması da Hükümet ile Cumhurbaşkanı'nın çalışmalarındaki uyumu göstermektedir. 22 Kasım 1930 tarihinde yine Samsun'dan Başvekalet'e çekilen bir telgrafta; Amasya, Tokat'ın Kazovası ve Havza'da tarlaları farelerin tahrip ettiği, tohum dahi alınmadığı, bazı yerlere gönderilen arseniğin yetersiz geldiği belirtilmiş ve tohum gönderilmesi istenmiştir.¹⁵ Ayrıca fare tahribatından zarar gören çiftçinin, Ziraat Bankası'na olan borçlarının yarısı ve faizinin alınmasını ve diğer yarısını geciktirilmesini gerekli görmektedir (Başar, 1945, ss. 19-20; İlgazi, 2002 s. 140; Atatürk, 1998, s. 55, 57). Türk Ocağı, CHF, esnaf teşkilatları, Ticaret ve Ziraat Odaları, Hükümet binaları, okul ve işletmeler gibi farklı mekanların da yer almasına bakılarak 1930 yılı sonu ve 1931 yılının ilk aylarında yaptığı gezisinin, 1929 bunalımı ile gelişen süreçte toplumda oluşan ekonomik ve sosyal gerilimin geldiği noktayı anlamaya yönelik geniş kapsamlı bir değerlendirme olduğu söylenebilir (Çanak, 2016, s. 172; Doğaner, 2007, s. 49-51).

Modernleşmenin sonuçlarının yerinde görülmesinde ve devletin sanayileşmesinde 1930-1931 yıllarındaki gezilerinin rolü büyüktür (Daşdemir, 2016, s. 15). Özellikle Ege, Marmara ve Karadeniz'in hinterlandı olan önemli ticaret merkezleri, gezi programına dahil edilmiştir. O dönemin içinde bulunduğu ulaşım olanakları ise gezi programının belirlenmesinde etkili olan bir diğer faktördür. Anadolu coğrafyasının izin verdiği koşullarda geziler karayolu, denizyolu ya da demiryolu ile yapılmıştır. Yalnızca iller değil, bazı ilçe ve köyler de dolaşmıştır. Mustafa Kemal (Atatürk), gittiği yerlerde yaptığı toplantılarda SCF'nin niçin kurulduğu ve feshedildiği hakkında bilgi vermiştir.¹⁶

SCF'nin feshedildiği gün demiryolu ile başlattığı gezisinin ilk durağı Kayseri olmuştur. İleride Maarif Vekilliği'ne getirilecek olan Maarif Müfettişi Hasan Ali (Yücel) de Atatürk'e refakat eden ekipte yer almıştır. Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Kayseri Lisesi'ni ziyaretinde katıldığı Felsefe dersindeki terimlerin Türkçelerinin bulunmayışına duyduğu şaşkınlık üzerine Yücel'in sakin tepkisi ve akıllıca cevapları, ileride siyasi hayatının başlangıcı olacak ve Atatürk tarafından fark edilmesini sağlayacaktır (Başar, 1945, ss. 34,35; Palazoğlu, 1999, s. 195).

¹⁵ Tarla fareleri ile ülke genelinde epey zamandır mücadele edilmektedir. Hatta Atatürk'ün Amasya'ya gelmesinden yirmi gün kadar önce tarla fareleriyle mücadele için Almanya'dan araç ve malzeme satın alınması yoluna gidilmiştir. Başvekalet'e, Samsun'dan çekilen telgraftan birkaç ay sonra 134 bin Hora fişegi ve 700 alet satın alınmakla kalınmamış, malzemeyi kullanacak uzman bir ekip de oluşturulması yoluna gidilmiştir (BCA 30-18-12/15 71 13, 3.11.1930; BCA 30-18-12/17 4 3, 18.01.1931; BCA 30-18-12/18 17 3, 11.03.1931; BCA 30-18-12/19 23 13, 05.04.1931).

¹⁶ 20 Aralık 1930'da Kırklareli'nde CHF'na ziyaretine gelenleri kabul ettikten sonra SCF'nin nasıl oluştuğu, örgütlendiğini dile getirmiş ve SCF'lileri ciddiyetle eleştirmiştir. CHF'nin ülkeye yaptığı ve yapacağı hizmetleri, Cumhuriyet ve laikliğin tesisi ve sonsuza kadar yaşaması için yola çıktığını ifade etmiştir (BCA 30-10-0/2-9-40, 20.12.1930).

Kayseri Lisesi'nin ardından şehirde ziyaret ettiği yerlerde CHF'de ziyaretine gelenler arasında feshedilen "... *sabık Serbest Fırka azası*,..." da yer alırken CHF'nin inkılapçı bir fırka olduğu, yapılan inkılapların önemi ve Türk milletinin ilerlemesi için üzerine düşen fedakarlıkları dile getirmiştir (*Vakit*, 19 Teşrinisani 1930).

Kayseri'den sonra Sivas'a yaptığı tren yolculuğunda kendisine refakat edenlerden Ruşen Eşref'e, on bir yıl önce Sivas Kongresi sonrası Ankara'ya bir otomobil vasıtasıyla oldukça güç ulaşmış iken, bu kez ne kadar rahat koşullarda seyahat edebildiğini dile getirmiştir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006, C.I-III, s. 485). Ardından Tokat-Amasya yolu ile Samsun'a geçen Atatürk, Ege Vapuru ile Samsun'dan Trabzon'a ulaşmıştır. Burada bir gece kalan Atatürk, Türk Ocağı'nda onuruna verilen yemekte Serbest Fırka'nın kendi kendini feshetmesinden söz etmiştir (Önder, 447-448). Daha sonra ilk seyahatinin güzergahında yer alan Trabzon'dan İstanbul'a Ege Vapuru ile geçmiş, 1 Aralık'ta Türk Ocağı'nda gençlere Cumhuriyet'in nitelikleri, gerekliliği ve içselleştirilmesi üzerine konuşmuştur. Trakya gezisinde çimento ve şeker üretimi ve ticareti konuları da ele alınmıştır. İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Mustafa Kemal (Atatürk), 17 Aralık 1930'da Başvekalet'e çektiği bir telgrafta; yerli çimento İzmir ve Mersin'de İtalyan ve Belçika çimentoları ile rekabet edebiliyor iken, Rusya'dan düşük fiyatla ithal edilen çimento karşısında zarar ettiğini, kömür ve tütün satışının da gelecekte benzer sorunlarla karşılaşılacağından endişe edildiğini bildirmiştir. O'na göre bu durum milli ekonomiye ağır bir darbe vurmakla kalmayacak, fırkanın da nüfuzunu kırabilecektir. Mustafa Kemal (Atatürk)'ün iktisat müfettişlerinden Şefik Bey, çimentonun istihsalatı ve fiyat tespiti hakkında ilgililerle görüşmüş ve notlarına eklemiştir (*Son Posta*, 20 Kanunuevvel 1931; Atatürk, 1998, s. 60).

Mustafa Kemal (Atatürk) İstanbul'da gümrük işleriyle de ilgilenmiştir. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan sanayi kuruluşları, getirdikleri mal ve makinelere verdikleri depozitoyu gümrükten geri almakta geciktiklerini ve zorluklarla karşılaştıklarını beyan etmişlerdir. Vergi muafiyetlerine rağmen alacaklarını alamamakta, tüccar, sanayiciye ödeme yapmamaktadır. Mustafa Kemal (Atatürk) bu konuda maliye ve iktisat vekaletlerinin uygulanabilir bir çözüm bulması talimatını vermiştir. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan küçük ve büyük sanayi erbabı, makinaları gümrüksüz almaktadır. Ancak el ve ev sanatları için kullanılan makinalar gümrüğe tabi tutulmaktadır. Bunların da korunmaya ve teşvik edilmeye olan ihtiyacı Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından dile getirilmiş ve bunun yerli zanaatları da geliştireceğini belirtmiştir. Gümrük komisyoncuları, mal sahibi gibi gümrükten mal çıkarmaktadır. Bu yüzden, tedbir olarak eski komisyonculardan kazanç vergisi alınmasını ve gümrük komisyoncularının maliye müfettişleri tarafından sık sık ziyaret edilmesini tavsiye etmiştir (Atatürk, 1998, ss.40-42; Başar, 1945, s.76; Kazgan, 2012, s. 61).

İstanbul gezisinin ardından geçtiği Kırklareli'nde CHF, Valilik, Komutanlık, Belediye'yi ziyaret etmiştir. Türk Ocağı'nda yaptığı konuşmasında; Osmanlı

Devleti'nin bir halklar halitası olduğunu, ancak tarihsel süreçte devamı mümkün olmadığı için Osmanlı siyasetinin yerine Türkçülük siyasetini geçmek zorunda kaldığına vurgu yapmıştır. Siyasetteki Türkçülüğün düşünsel, sosyal ve ekonomik hayattaki siyasetin ise milli olması halinde kültürümüzün ortaya çıkacağını ve medeniyette bizi ilerleteceğini dile getirmiştir. Bu görüşlerini ileride Afetinan'a dikte ettirmiştir. Yine Kırklareli'nde kendisini CHF binasında ziyarete gelen gençler ve diğer kuruluşlara da laik dünya görüşünün Cumhuriyet'in temelinde yer aldığına altını çizmiştir. Cumhuriyet'in ilk işletmelerinden biri olan Alpullu Şeker Fabrikası'nın işleyişini görmek üzere 20 Kasım 1930'da ziyaret etmiş, gördüklerinden memnun olmuş ve ülkemizde mümkün olan yerlerde şeker fabrikalarının açılarak şeker ihtiyacımızın karşılanmasını hedeflediklerini bildirmiştir¹⁷ (BCA 30-10-0-0/2-9-40, 20.12.1930; *Yeni Asır*, 21 Kanunuevvel 1930).

Geziler bilhassa halkın ihtiyaçlarının yerinde görülmesi, dertlerine çare olunması, devletin halkla bütünleşmesi için önemli bir araç olmuştur. İnkıpların uygulanması sırasında sosyal ve ekonomik koşulları yerinde görmek, halkın şikayetlerini kendisinden dinlemek imkanı bulunmuştur. Ayrıca geziler vesilesiyle topluma cesaret, güven, mücadele azmi aşılanmak istenmiştir. Edirne'ye 22 Aralık 1930'da ulaşmış, ziyaret ettiği Meriç Nehri kıyısındaki Kemalköy'ün halkı bizzat Cumhurbaşkanı'na gelerek, köylerinin mera yoluna Çeltikçi Karabekir'in çeltik ekmiş olmasından yakınmış, hayvanlarını otlağa götürememekten şikayetçi olmuşlardır. Mustafa Kemal (Atatürk) arazi ihtilafını yerinde inceleyerek çözmüştür (*Cumhuriyet*, 25 Kanunuevvel 1930, Önder, 1998, s.150).

Trakya gezisi esnasında 23 Aralık 1930'da yaşanan Menemen (Kubilay) Olayı'nı, Atatürk Edirne'de öğrenmiştir. Birkaç gün sonra İstanbul'a geçmiş Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan toplantıda gelişmeler değerlendirilmiş ve sıkıyönetim kararı alınmıştır. Cumhuriyet rejimine muhalif olanların, 1929 Ekonomik Bunalımı'nın yarattığı sıkıntıları başka bir mecrada kullanmaya çalışmaları Menemen Olayı'na meydan vermiştir (*Hakimiyet-i Milliye*, 25 Aralık 1930; *Cumhuriyet*, 28 Kanunuevvel 1930; Çanak, 2016, s. 173; Gözcü, 2007, s. 86; Öz, 2019, ss. 270-275, 279). Devrimleri baltalamaya yönelik sorunların yerinde görülmesi, çözüm getirilmeye çalışılması, "*duruma el konulması*" anlamına gelir. Atatürk'e göre SCF'nin ortaya çıkmasına neden olan şikayetler teşhis edilmeli, halkın nabız ölçülmeli ve düzeltme imkanları bulunmalıdır. Ayrıca ekonomi alanda yapılacak inkılaplarla devlet oldukça geniş bir alanda kalkınma dönemine girmek suretiyle şikayetleri ortadan kaldırılabilecektir (Alikılıç&Saatçioğlu, 2018, ss.67,74-

¹⁷ "*Mamul şeker fabrikacıları*" Cemiyeti de, Alpullu şeker fabrikasının ürettiği şekeri dağıtan 16 kişiden oluşan İstanbul'daki tröstün, Rus şekeri ülkemize geldiğinde şeker fiyatını düşürüp, gelmediğinde ise artırmalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş ve şeker meselesini, Başvekil İsmet Bey'in halletmesini rica etmişlerdir. Ayrıca Avrupa şekeri gümrüğe rağmen daha ucuza ülkemize girdiğinden, Alpullu şekeri rekabet edememektedir (*Son Posta*, 21 Kanunuevvel 1930).

75; Aysal, 2009, s.601; Atatürk, 1998, s.20; Başar, 1945, ss.19, 25, 130; Daşdemir, 2006, ss. 21-24; Gül, 2006, s. 71). Menemen Olayı'nı izleyen günlerde Cumhuriyet'i korumaya ve yükseltmeye yönelik yeni tedbirler alınması, Cumhuriyeti koruma kanunu çıkarılmasını gündeme getirmiştir. Cumhuriyetin temellerini oluşturan inkılaplar aleyhine fiilen hareket ya da hakarete teşvik, söz ve yazı ile telkin, ağır cezaya bağlanması dile getirilmiştir.

Edirne'yi ziyaretinde 24 Aralık 1930'da Edirne Sanayi Mektebi'ndeki üretimin yapıldığı atölyeleri gezmiş, usta ve çıraklarla görüşmüştür. Bir atölyede çalışmakta olan bir öğrenciye, niçin mesleki eğitim veren bir okulu seçtiğini sormuştur. Öğrencinin, siz vatani kılıçla kazandınız, biz de çekicimizle yükselteceğiz, cevabından çok etkilenmiş, kendisinden ziyade ülkesinin geleceğini ön planda tutan gençlere ülkesinin ilerleyeceğini görmekten gurur duymuştur (*Cumhuriyet*, 25 Kanunuevvel 1930; Palazoğlu, 1999, s.248).

Ziyaretleri esnasında kendisine, eğitim alanında da çeşitli sıkıntılar yaşandığı dile getirilmiştir. Millet mekteplerinde okuma yazmayı öğrenenlerin unutmaya başladıkları ifade edilmiştir. Mustafa Kemal (Atatürk) bunu engellemek için ücretsiz olarak edinebilecekleri faydalı bilgiler içeren küçük kitaplar dağıtılmasını ciddi bir ihtiyaç olarak görmüştür. Özellikle yatılı okullarda öğrencinin kendi işini kendisinin yapıyor olmasının öğrenciyi hayata hazırlarken, ekonomiye de katkısı olacağı kanaatindeydi (Atatürk, 1998, ss. 44,51).

Mustafa Kemal (Atatürk)'ün tercih etmiş olduğu gezi güzergahı tesadüfi değil; 1930 Belediye seçimlerinde SCF'nin kazandığı sandıkların bulunduğu yerleşim alanları doğrultusunda planlanmış ve SCF'nin başarısının kaynağına yönelik bir tür değerlendirme gezisi olmuştur. Söz konusu yerlerin, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı sürecinde tarımsal ürün fiyatlarındaki düşüşlerden en çok etkilenen bölgeler olduğu görülür. Diğer taraftan henüz teşkilatlanmasını tamamlamamış SCF'nin bu bölgelerde elde ettiği başarı, CHP'nin de endişelenmesine, geldiği noktayı değerlendirmesine neden olacaktır. CHF, muhalefet partisinin elde ettiği başarıyı bir tehdit olarak görmüştür (Karpaz, 2010, ss. 151-154).

Mustafa Kemal (Atatürk), Menemen Olayı nedeniyle gezilerine ara vermiş, Başkent'e dönüşünün ertesi günü 7 Ocak 1931'de Çankaya'da CHF ileri gelenlerinin hazır bulunduğu toplantıda, bazı kanunlarda yapılması gereken zorunlu değişiklikler, hükümetin alması gereken tedbirler gözden geçirilmiştir. Kendisine eşlik eden müfettişlerin raporlarını istemiş, gezilerindeki izlenimleri, yaşanan ekonomik sorunlar ve ziyaret ettiği yerlerde kendisine sunulan raporlar da beraberinde gelen uzmanların raporlarına eklenerek gerekli tedbirler alınmasına karar verilmiştir (*Yeni Asır*, 8 Kanunusani 1931).

Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Anadolu gezisinin ilk aşamasındaki ziyaretlerinde özellikle ekonomik, mali, kültürel, yönetim, eğitim, mübadiller konularına dikkat çekildiği anlaşılmaktadır.

Anadolu gezisinin ikinci aşamasına 26 Ocak 1931 tarihinde başlanmış, 2 Mart 1931 tarihinde tamamlanmıştır. Uşak, İzmir, Aydın, Denizli, Balıkesir, Antalya, Silifke, Mersin, Malatya, Adana, Konya, Afyon ziyaret edilmiş ve “Büyük Ege Gezisi” olarak başlamıştır. Söz konusu yerler, genel itibariyle Ege ve Akdeniz bölgelerindeki tarımsal ürünlerin ihraç edildiği şehirlerimizdir¹⁸ (*Cumhuriyet*, 25 Kanunusani 1931, “Gazi Hz. Yarın Seyahate Çıkmaları Muhtemeldir”, s. 1; Başar, 1945, ss. 25, 30-32, 40; Gül, 2006, ss. 55, 71).

Mustafa Kemal (Atatürk)'ün gezilerinde bahsi geçen vergiler, o günün koşullarında Türkiye'de alınan vergilerin tamamı değil, inceleme yapılan yerlerde söz konusu olan vergilerdir. Bunlar arasında arazi vergisinin halka çok geldiği dile getirilmiştir. Mustafa Kemal (Atatürk), bunun sebebi olarak; vergilerin o yıl ekilmemiş araziden alındığı gibi ekilmeye müsait olmayan çorak yerlerin de hesaba katılmasıyla, yeni fiyatlar üzerinden alınmış olmasına dikkat çekmiştir. Bazen de ürünün yetersiz olduğu ve para etmediği yıllarda dahi alınmış olduğuna vurgu yapmıştır. Hükümetin arazi vergisini, istimlak ettiği arazinin eski sahiplerinden almaya devam ettiği ve vatandaşlar tarafından kullanılmayan arazilerin sahiplerinden dahi vergi alındığı dile getirilmiştir. Söz konusu arazilerden % 4 vergi alınırken 1928'den itibaren % 6,5 alınır olmuştur. Mustafa Kemal (Atatürk), sanayi erbabının korunduğu gibi ülke gelirlerinin önemli bir kısmını teşkil eden hayvancılık ile uğraşan kesimin de teşvik edilmesini ve adaletli olunması gerektiğine vurgu yapmıştır. Hayvan bedelleri düştüğü halde vergileri 1929 itibariyle yükseltmiştir (Atatürk, 1998, ss.32-33; Emrence, 2018, s. 54, 55). A. H. Başar da vergi meselelerine ilişkin olarak, arazi vergisinin mal memurları ve tahsil heyetinin inisiyatifine bırakılmaması gerektiğine yönelik bir değerlendirmede bulunmuştur. Çiftçinin ödediği vergilerden ikincisi olan sayım vergisinin, sanayi ve ticaret erbabının ödediği vergiler ile kıyaslandığında ağır geldiği anlaşılmıştır (Başar, 1945, s.70; Kazgan, 2012, s. 61).

İkinci gezisinde; kredi, sigorta, reasürans¹⁹, nakliye tarifeleri, liman, antrepo²⁰, rıhtım, ihracat, ihracat bankası, ticaret sözleşmesinin düzenlenmesinde

¹⁸ Anadolu gezilerinin ikinci aşamasında Mustafa Kemal (Atatürk)'e eşlik edenler: *Afet hanım, Kütahya meb'usu Recep, Yozgat meb'usu Salih beyler, meb'us Recep Zühtü bey, sabık Tahran büyükelçisi Memduh Şevket Bey, Sıhhiye Müsteşarı Hüsamettin bey, Liman işleri müdürü Hamdi B. Katibi umumi Tevfik bey, ser yaver Rusuhi bey, Muhafız bölüğü kumandanı İsmail Hakkı bey, yaverleri Celal, Naşit, Şükrü beylerle kalem mahsus müdürü Hasan Ziya bey, Kalem mahsus katipleri. Reiscumhur hazretlerine refakat eden müfettişler Adliye Müfettişi Ferit, Mülkiye Müfettişi Necati, Maarif müfettişi Hasan Ali, Maliye müfettişi Mahmut Nedim, İktisat vekaleti müfettişlerinden Şefik Sami beylerdir* (*Yeni Asır*, “Gazi Hz. İzmir'de”, 28 Kanunusani 1931, s. 1).

¹⁹ **Reasürans:** Sigorta şirketlerinin üzerlerindeki riskleri tekrar sigortalatarak kendilerini güvence altına alması (Türkçe Sözlük, 2019).

²⁰ **Antrepo:** Gümrük vergisine konu olup da henüz vergi ve resimleri ödenmemiş malların korunduğu, gerekiyorsa küçük tamamlayıcı işlemlerin yapıldığı gümrük binalarına yakın olan bir tür depodur (Türkçe Sözlük, 2019).

ticaret odalarının onayının alınması, deniz ticareti, oktruva²¹, dahiliye ve adliye vekaletlerinin üzerinde duracağı konular, satış ve tüketim kooperatifleri, işçiler, serbest meslek sahipleri, büyük iş sahipleri, mensucat (tekstil), ithalat, bayındırlık konuları gündeme alınmıştır.

Mustafa Kemal (Atatürk), 28 Ocak 1931'de İzmir'de CHF'nin Türk Ocağı binasında düzenlenen Vilayet Kongresi'nde İzmir'in ilçelerinden gelen delegelerin raporlarını okumalarının ardından uzun bir konuşma yapmıştır. Delegelerin temsil ettikleri halkın taleplerini samimiyetle iletmelerinden duyduğu memnuniyeti ifade ederek, gelişmelerin parti kanalı ile takip edileceğinin altını çizmiştir. Delegeler, pek çok ihtiyacın mümkün olduğunca kısa zamanda giderilmesini talep etmiş, bazı vergilerin hafifletilmesi ya da indirime gidilmesi gündeme gelmiştir (*Yeni Asır*, 28 Kanun 1931; Ulu Reisimiz Gazi Hazretlerinin İzmir'de CHF Fırkası Vilayet Kongresi'nde İrat Buyurdıkları Nutuk, 1931, ss. 1, vd).

Mustafa Kemal (Atatürk), henüz 1923'te yine İzmir'de düzenlenmiş olan Türkiye İktisat Kongresi açılış konuşmasında, savaş meydanlarında kazanılan zafer tacının ekonomi alanında kazanılacak zaferlerle süsleneceğinin altını çizmişti. Yine aynı şehirde bu kez CHF'li delegelerin gösterdiği ilgi ve hassasiyetten oldukça memnun kalmış ve Türk milletinin ileriki günlerde ekonomi alanında daha çok yükseleceğine dair ümidinin olduğunu İzmir'deki vilayet kongresinde özellikle vurgulamıştır. Nüfusun üçte ikisini oluşturan köylünün durumunun tohum, pulluk, hayvan ihtiyacının karşılanmasıyla iyileştirebileceği ve ciddi bir köylü siyasetinin gerekli olduğunu gözlemlemiştir. Küçük çiftçilerin Ziraat Bankası'na olan borçlarının uzun vadede ödenmesinin köylüyü rahatlatacağı belirtilmiştir. Halk, Ziraat Bankası'nın fazla faiz aldığı ve hak edenler kadar hak etmeyenlere de kredi vermesinden de yakınmıştır (Atatürk, 1998, ss.100-103; Ulu Reisimiz Gazi Hazretlerinin İzmir'de CHF Fırkası Vilayet Kongresi'nde İrat Buyurdıkları Nutuk, 1931, ss. 1, vd; Toprak, 2020, ss. 179-180).

Türkiye ihracatının dörtte üçünü yapan İzmir ve Mersin limanlarının da Mustafa Kemal (Atatürk)'ün gezi güzergahına dahil olması, gümrük işleri hakkında önemli hususların tespit edilmesi fırsatını vermiştir. Ülkemizde yetişmeyen ürünlerin çok fazla gümrüğe tabi tutulması, hayat pahalılığına neden olmaktadır. Lozan Antlaşması'na ek imzalanan Ticaret Sözleşmesi'nin süresinin bitmesinin ardından gümrük tarifeleri belirlenmesi sürecinde, müfettişlerin şahsi uygulamaları çok fazla şikayet edilmiştir. 1929 Bunalımı'nı yaşayan ve Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkelerin dış alımı durdurmaları, gümrük tarifelerimizi kendimizin belirleyebilmesi kaynaklı iyimser beklentilerimizi karşılayamamıştır (Atatürk, 1998, s. 75; Kurmuş, 1978, ss. 189-201).

İzmir'in mali ve ticari kuruluşları da Cumhurbaşkanı'nın 31 Ocak 1931 günü ziyaret güzergahına dahil edilmiştir. Ayrıca İzmir'de Ziraat Bankası ile Tarım Kredi

²¹ **Oktruva:** Ticaret antlaşmasıyla şehirlere dışarıdan getirilen mallardan alınan vergiler (Türkçe Sözlük, 2019).

Kooperatifleri, İş Bankası, Ticaret ve Sanayi Odası da teftiş edilen kurum ve kuruluşlar arasında yer almıştır. Gezilen yerlerde yine vergiler ortak konular olmuştur. Arazi vergisinin köylüyü ödeme yönünden çok zorladığının altını çizen Ahmet Hamdi (Başar), köylünün toprağını satıp kasabaya yerleşmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Her bölgenin içinde bulunduğu şartlara göre vergi alınmasını önermiştir. Gümrükten muaf olan mallar için ithalatta muamele vergisi kaldırılmıştır. Ayrıca ihracatı teşvik etmek için ihtiyaç vergisi tamamıyla kaldırılmalıdır. Okruvalar pek çok yerde şikayet konusu olmuştur. Bir mal bir şehirden diğerine taşındığında çok fazla okruva alınmasından kaynaklı, ürünü en son alan vatandaş, en yüksek fiyata almaktadır (Başar, 1945, s. 74).

Mustafa Kemal (Atatürk), Ege Bölgesi'nde yetiştirilen ihraç ürünleri için kooperatif, tüccar, ihracatçılar, liman işlerinin birleştirilmesini tavsiye etmiş ve aldığı olumlu cevaptan memnun kalmıştır. Ziraat Bankası'nı ayrıntılı olarak teftiş etmiş, bankanın üreticilere yaptığı yardımın miktarı, tarımsal kooperatiflerin işleyişi, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün deyimiyle, "*Ege İktisat Mıntakası*" ndaki bankaların sermayesi ve çalışmalarının yönü üzerinde özellikle durmuş, farklı kooperatiflerin de çalışmaları hakkında bilgi almış, hatta defterlerini incelemiştir. Kooperatiflerin²² işleyişinden çok memnun kalmış, sayılarının artmasını istemiştir. Ardından aynı gün İş Bankası'nı ziyaret ederek bankanın üretici, yurt içi ve yurt dışına ticaret yapan tüccarlara olan desteği hakkında bilgi edinmiştir. İzmir Ticaret ve Sanayi Odası'nda her kesimden gelen mensuplarına seslenmiş, üyelerin ekonomi hayatının gelişimi ve ilerlemesi yolundaki gayretlerinden ve samimiyetten çok memnun olmuştur. Mustafa Kemal (Atatürk), iktisadi alanda birleşmenin faydalı olacağı hususunda birleşen İzmir'in önde gelen tüccarlarına, birlikten kuvvet doğacağını dile getirmiştir. İhracat ile uğraşanlar arasında kooperatifleşmenin dışında kalmak isteyenler için de, ülkemizde henüz el atılmamış pek çok çalışma alanı bulunduğunu, o alanlarda da yönelmeleri halinde yine kazanabileceklerine değinmiştir. Üyelerin

²² Türkiye'de kooperatifçilik 1920'li yılların ortalarında gündeme gelmiştir. I. Dünya Savaşı sürecinde pazar ekonomisine duyulan güvenin sarsılmış olması, Türkiye'nin kooperatifçiliğe yönelmesindeki nedenleri arasındadır. Dayanışmacılık ile kooperatifçilik arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Savaş sonrasında sermaye birikimi oldukça yetersiz Türkiye İktisat Kongresi'nde bu konu gündeme getirilerek "zirai istihsal kooperatifleri" nin kurulması gereği üzerinde durulmuştur. Kongre sonrası 1926'da çıkan Türk Ticaret Kanunu'nda kooperatifler, diğer şirketlerin yanında yerini almıştır. SCF döneminde kooperatifçilik, liberalizm ile devletçilik arasında orta yol olarak önerilmiştir. Bilhassa piyasaya yönelik üretim yapan şehirlerden İzmir, Manisa, Balıkesir, Aydın, Bursa, Giresun'da yaygınlaşmıştır. 1929'da Zirai Kredi Kooperatifleri'nin kurulmasının ardından 191 kooperatif örgütlenmiş, sanayiye yönelik ürünlerin fiyatlarının düşmesi üzerine tarımsal ürünler değerlendirilmiştir. İstanbul Liman Şirketi'ni kuran A. H. Başar, 1931-1934 yılları arasında "*Kooperatifçilik Dergisi*"ni çıkarmış, özellikle buğday konusunu çok işlemiştir. Buğday fiyatlarının istikrarlı olması halinde köylünün faizcinin, tüccarın, toprak sahibi ve ağadan kurtulabileceğini ve özgürleşeceğini savunmuştur (Emrence, 2018, s. 59; Kepenek, 2000, s. 43; Toprak, 2020, ss. 211, 220-222).

dile getirdiği vergilerin düzeltilmesi ve indirime gidilmesi yönündeki meselelerin, bu vergiler hakkında çıkarılan kanunların henüz yeni olmasından kaynaklı olduğu, zaman içinde önerilen değişimlerin Cumhuriyet Hükümeti'nce dikkate alınacağından şüphe duymamalarını bilhassa vurgulamıştır. Liman işlerine ait şikayetlerin de uygulamada düzeltilmesi mümkün olan konulardır ve Ege Bölgesi ihracatının 1923'ten 1928'e kadar geçen sürede iki üç kat artmış olmasına karşın, İzmir ve çevresindeki incelemelerinde savaştan çıkmış bir memleket için kamuoyuna kötümser havanın yayılmış olmasını fark etmekten çok üzüntü duymuştur. Kooperatiflerin kurulduğu zamandan bu yana, köylülerin katılım sağlamanın onları, tefecilerin eline düşmekten kurtardığını, dahil olmayanların ise zor günler geçirdiklerini vurgulamıştır²³ (*Yeni Asır*, 1 Şubat 1931; *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1931; Atatürk, 1998, s. 106; Soyak, 1973, s. 462; Toprak, 2020, s. 222). İzmir zirai kooperatifleri ile eski Aydın incir yetiştiricilerinin, Ege İktisat Mıntukası için hem iyi bir örnek, hem de teşvik edici rol oynayacağı teftişlerinde vurgulanmıştır.

Geziye eşlik eden uzmanlardan A. H. (Başar)'a göre vergilere ilişkin sorunların bir kısmı, vergilerin esasına, bir kısmı da toplanma şekline ilişkindir. Başar, sorunun vergilerin Batı'dan özellikle Fransa'dan alınmasından kaynaklandığını, Türkiye'ye uyarlanması sırasında sorun çıkmış olabileceğini, zaten Fransa ile aramızda tarihsel ve coğrafi yönden farklılıklar bulunduğunu, bizim ürünlerimizin dünya piyasası ile yarışmadığını belirtmektedir. I. Dünya Savaşı'nı izleyen koşullarda sermaye sınıfı oluşturulamayacağından iktisadi devletçiliği bir çözüm yolu olarak öneren Başar, vergi meselesinin de iktisadi devletçilik ile düzeltilebileceğini savunmuştur (Başar, 1945, ss. 43, 69, 74-75; Toprak, 2020, s. 220).

Okulları da gezi programına alan Mustafa Kemal (Atatürk), 1 Şubat 1931'de İzmir'de Erkek Lisesi ve Kız Lisesi'nin ardından Kız Muallim Mektebi'ni ziyaret etmiştir. Bir sınıfın Malumatı Vataniye dersine girmiş, ders öğretmenini dinledikten sonra, "*Kadınlar asker olabilir mi?*" sorusunu yöneltmiştir. Aldığı olumlu cevaplar üzerine yaptığı değerlendirmesinde, hak ve ödevler kavramlarını açıkladıktan sonra kadınlar seçim hakkı istiyorlarsa askerlik yapmalarının da bir ödev olduğunu, Türk kadınının tarihte vatan savunmasındaki hizmetlerini hatırlatarak vatan savunmasında bilfiil bütün gayretiyle mücadelesini veren Türk kadınının siyasi hakların tümünden yararlanma gereğini vurgulamıştır²⁴ (*Yeni Asır*, 2 Şubat 1931; *Cumhuriyet*, 3 Şubat

²³ Mustafa Kemal (Atatürk)'ün CHF İzmir Vilayet Kongresi ve ardından İzmir Ticaret ve Sanayi Odası'nda yaptığı konuşmanın bastırılarak köylere kadar dağıtılmasına karar verilmiştir (*Cumhuriyet*, 18 Şubat 1931, s. 3).

²⁴ Söz konusu tartışma, Afet İnan tarafından kaleme alınan *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* adlı esere bizzat ön söz yazan ve Atatürk ile beraber okulun ziyaretinde yanında Maarif Müfettişi olarak yer alan H. A. Yücel tarafından dile getirilmiştir. Kadın haklarına yönelik benzer düşünceler söz konusu kitabın altıncı bölümünde geniş olarak yer almıştır. Bu kitabın 477. sayfasında soyadının yazılmasına ilişkin bir açıklama yapmıştır: "*Yazılarımda soyadımı bitişik olarak kullanıyorum. Sebebi şudur: 1940'tan önceki yayınlarım Afet adıyla çıktığı için, bibliyografik tasnifte bu isme göre yer almıştır. Diğer*

1931; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006, C.I-III, s. 392; Soyak, 1973, ss. 460-461).

Mustafa Kemal (Atatürk)'ün gezilerinin ikinci kısmı devam ederken CHF kolları sıvamıştır. Ayrıca “CFH İstanbul Teşkilatı İslah Heyeti” nin takip ettiği alanların içinde esnaf kuruluşları da yer almıştır. İstanbul Ticaret Odası denetçilerinin hazırladığı rapor incelemeye alınmıştır. Buna göre esnaf kuruluşları yönetim kurulları kaldırılmayacak ve seçimleri önceden olduğu gibi kendi içlerinden yapılmaya devam ederlerken CHF de çalışmalarına yardımcı olacaktır. Ayrıca, merkez kadrosunun genişletilmesi ve yeni şubelerin oluşturulması, söz konusu şubelerde milletvekillerinin görevlendirilmesi suretiyle halkın sorunlarını dinleyecek, şikayetlerine kulak verecek bir oluşuma gidilmesi suretiyle fırkanın hükümete bakış açısı oluşturmasına yönelik bir proje gündeme gelmiştir (*Cumhuriyet*, 30 Kanunuevvel 1930; *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1931; *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1931; *Yeni Asır*, 1 Kanunusani 1931, s. 1; Atatürk, 1998, ss. 51-52, 67, 84, 114-115, 118).

Akdeniz Gezisi sürecinde özellikle ziyaret edilen şehirlerin arasında yer alan Aydın, SCF'nin belediye seçimlerinde kazandığı şehirlerimizden birisiydi. CHF'nin oy kaybının nedenlerini farkedebilmek açısından gezi programında yerini almıştır. Ayrıca ihraç ürünlerimizi yetiştiren bir bölgede yer aldığından 1929 Bunalımı'nı bir hayli hisseden bir bölgenin sakinlerinin şikayetlerini Mustafa Kemal (Atatürk) bizzat dinlemek istemiştir. 3 Şubat 1931'de Aydın Türk Ocağı'nı ziyaretlerinde binanın alt katındaki kahvehanedeki vatandaşların eski harflerle not tuttuğuna şahit olmuştur. Ocak'ta halkın sosyal, kültürel, sağlık ve tarımsal hususlarda köylünün aydınlatılmasına ilişkin programlarının ne olduğunu sormuştur. CHF'nin programının halka anlatılmasına bir vasıta olan Türk Ocakları'nın Aydın şubesinde yeterli ödenek ve araç olmadığı için köylere gidemedikleri yönünde aldığı cevap, Mustafa Kemal (Atatürk)'ü çok şaşırtmıştır. Ziyaretin ardından Türk Ocağı'nın yöneticileri değiştirilmiştir (*Son Posta*, 5 Şubat 1931). Hemen ardından gezi güzergahında yer alan Adana'da 17 Şubat 1931'de ziyaret ettiği Türk Ocağı'nda, şehirde 20 binin üzerinde Türkçe bilmeyen vatandaş olduğunu belirtmiş ve Türk Ocağı'nın konuya ilgisiz kalması halinde doğuracağı sıkıntıları dile getirmiştir. Buradaki vatandaşlarımızın herhangi bir olayda kendileri ile aynı dili konuşanlarla el ele vereceklerini gündeme getirmiştir (*Cumhuriyet*, 18 Şubat 1931; *Yeni Asır*, 5 Şubat 1931; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006, C. I-III, s. 393). Gezi programına dahil olan yerleşim birimlerinde Türk Ocaklarında edindiği izlenimleri, Türk Ocaklarını kapatılma sürecini hızlandırmıştır. Başkente dönüşünün ardından Türk Ocakları, CHF'nin 10 Ocak 1931'deki kongresinde bütün mal varlığı ile partiye dahil edilmiştir. Mustafa Kemal (Atatürk), ocağın kapatılmasına ilişkin 24 Mart 1931'de Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti üyelerinden Afyonkarahisar mebusu

tarafından A. İnan adları ile yayınlarım karıştırılmaktadır. Bunun için yayınlarımı A. AFETİNAN olarak yazıyorum.” (Afetinan, A. (2017). Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.)

Ruşen Eşref Bey'e verdiği demecinde, Türkiye Cumhuriyeti'ne içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı CHF'nin verdiği mücadelede, daha önceki yıllarda tecrübeleri ile öne çıkan Türk Ocaklarının, CHF ile tek vücut olarak çalışmasının uygun bir hamle olduğunu dile getirmiştir (*Cumhuriyet*, 25 Mart 1931; Arıkan, 1999, ss. 267-271; Güneş, 2002, ss. 54-56).

Mustafa Kemal (Atatürk), 4 Şubat 1931'de seyahat güzergahında yer alan Aydın'dan Nazilli ilçesine hareket etmiştir. Yunanların yaktığı şehri gezerken, imarı için üç milyon lira harcandığını öğrenmiş, Nazilli'nin ekonomisinde büyük bir rolü olan pamuk üretiminin ıslahı, su kanallarının yapılması ve bir basma fabrikasının açılması için direktifler vermiştir²⁵ (*Yeni Asır*, 5 Şubat 1931). Nazilli Basma Fabrikası, dokuma sektörünün de yer aldığı I. Beş Yıllık Sanayi Planı'na dahil edilmiştir. Seramik, maden, selüloz, kimya alanları da plan kapsamında yer almıştır. Söz konusu işletmelerin Mustafa Kemal (Atatürk)'ün gezi programına alınması, İzmir İktisat Kongresi'nin ardından 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'na rağmen ekonomi programının yürütmek üzere verilen mücadelenin boyutlarını göstermektedir.

1929 Dünya Bunalımı koşullarında pek çok ülkede devletin ekonomi içerisindeki yeri genişlemiştir. Ülkemizde de iç ve dış pazarlara yönelmiş olan tarım kesiminin ardından kent ekonomileri de bunalımdan etkilenince devletin öncülük ettiği sanayileşme ile I. Beş Yıllık Sanayi Planı gündeme gelmiştir. Türkiye'de hammaddesi üretilmeyen sanayi kolları ve ünitelerinin devlet eliyle ya da mümkün olan dış yardımlarla giderilmesi yoluna gidilmiştir. Bu planlamanın projelendirilmesini başta Sovyet Prof. Orlof'un bulunduğu uzman heyeti ile yerli uzmanlar yapmıştır. 1934'te uygulanmaya başlanmış ve Türkiye, Dünya Ekonomik Bunalımı'nın şokunu atlattığı başarımıştır. Yeraltı kaynaklarının değerlendirilmesine Sümerbank ve Etibank destek olmuştur. Bilhassa 1934-1937 yılları arasında planlı devletçilik uygulamaları yoluna girmiştir (Aydemir, 2011, s. 410, vd; Boratav, 2006, ss.153, vd; Kazgan, 2012, ss. 43, 49, 72; Pamuk, 2014, ss. 188-189).²⁶

²⁵ Mustafa Kemal (Atatürk)'ün I. Beş yıllık Sanayi Planı'na aldırıldığı basma fabrikasının temeli 1935'te atılmıştır. Açılışı için Mustafa Kemal (Atatürk)'ün yanı sıra aralarında Afet İnan, Başvekili Celal Bayar, İsmet İnönü, Mareşal Fevzi Çakmak, generaller, ordu komutanlarının da bulunduğu büyük bir heyetle Nazilli'yi 9 Ekim 1937'de tekrar ziyaret etmiştir. Devlet tarafından kurulan ilk Sümerbank Basma Fabrikası'nın erkek ve kadın işçileri, 480 makine ile birden çalışarak pamuk ipliğini dokumaya başlamıştır. Yapımında Türk mühendis ve işçilerinden başka Sovyet uzmanlar da yer alan Sümerbank'a, Sovyet endüstrisi destek olmuştur. Anadolu gezileri sırasında yerinde görüp incelemelerin yapıldığı yerlerden birisi olan Nazilli, açılan basma fabrikası, çalışan kadın ve erkek işçisi ve mühendisin yanı sıra fabrikanın kendi Halkevi, spor kulübü, hastanesi, lojmanı, pamuk yetiştirmede kullanılan modern yöntemler, elektrik ürettiği santraliyle beraber yeni Türk devletinde sosyo-ekonomik dönüşümün yaşandığı şehirlerimizden birisi olmuştur (Aydemir, 1992, s. 373; Aydemir, 2011, ss. 446-447; Güneş, 2004, ss. 132-135; s. Önder, 1998, s. 65).

²⁶ Sovyetlerden 8 milyon altın dolarlık kredi alınmış olmakla birlikte, gerektiğinde başka ülkelere de alınabilecekti. Planın yürütülmesini Sümerbank takip edecekti. 1927'de Uşak

Yeni inşa edilen demiryolu ile 13 Şubat 1931'de Malatya'ya gelen Mustafa Kemal (Atatürk), Türk Ocağı'ndaki konuşmasında demiryolunun ülkenin üretimine ve ekonomisinin gelişmesine yönelik katkısını gündeme getirmiştir. Esnaf kuruluşları ile olan görüşmelerinde, özellikle kooperatifçilik üzerinde durmuştur. Şehirdeki eğitim kurumları özellikle de Millet Mektepleri hakkında da bilgi almıştır. Başvekile çektiği telgrafta; yeni inşa edilen demiryolu ile Malatya'ya ulaştığını bildirmiş ve ne kadar isabetli bir imar faaliyetine girmiş bulunduğu dair tebriklerini dile getirmiştir (*Cumhuriyet*, 14 Şubat 1931).

Seyahat programının ardından CHF'nin düzenlediği 10 Mayıs 1931 tarihli kongrede, 1927'de benimsenmiş olan Laiklik, Milliyetçilik, Cumhuriyetçilik, Halkçılık ilkelerine Devletçilik ve İnkılapçılık da ilave edilirken, resmi parti programı tespit edilmiştir. CHF'nin programına devletçiliğin girmesi, 1930-1931 döneminin, devletçiliğe geçiş yılları olduğunun somut örnekleridir. Yasal boşluklar 1930-1933 yılları arasında doldurulmuş ve devletçiliğin alt yapısı oluşturulmuştur²⁷ (Aydemir, 2011, ss. 366-368). Türk Hava Kurumu, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu parti kontrolüne girmiştir. Kadınlar Birliği, Muallimler Birliği, Türk Ocakları, Mason locaları kapatılmıştır. CHF'nin Halk Hatipleri Teşkilatı, halkın yönlendirilmesi, Cumhuriyet rejimine kazandırılmasına, devletin benimsetilmesine yönelik olarak harekete geçirilmiştir. CHF böylelikle, SCF ve Menemen Olayı'nı izleyen süreçte ideoloji kazandırmak ve yaymak, siyasal ve sosyo-ekonomik kalkınmanın bir bütün olarak ele alınmasının gereği olarak vurgulamıştır.

Dünya Ekonomik Bunalımı'ndan en fazla etkilenen tarımsal kesimin rahatlatılması ve zirai alanda güncel gelişmelerin takip edilmesi, çiftçinin yaşam koşullarının iyileştirilmesine yönelik raporların sunulduğu Ziraat Kongresi 14 Ocak 1931'de düzenlenmiştir. Türk Ocakları kapatılmış, 1932'de açılan Halkevleri de yurttaşların milli kültür ve eğitim yuvası olarak çalışmış, Kadro ve Ülkü Dergileri yayınlanmıştır. CHF'nin ideolojiye ihtiyacı olduğu dönemde 1935'te yapılan Büyük Kurultay'da ise altı ilkenin adına "*Kemalizm*" denmiş, Dahiliye Vekaleti ile parti genel sekreterliği birleştirilirken, valiler buldukları illerin parti başkanı olmuş, partinin devlet ile iç içe geçmesi sağlanmış, 1931-1945 dönemine tek parti iktidarı damgasını vurmuştur (Aydemir, 2011, s. 402; Emrence, 2018, s. 196; Uzun, 2010a, ss. 237, 245; Uzun, 2010b, ss. 89-95; Tekeli&İlkin,1977, s. 97; Yıldırım, 2021, s. 208, 216).

ve Alpullu fabrikaları kurulmuş olduğu için, söz konusu sanayi kolları arasında şeker sanayi yer almamıştır. Yalnız şişe ve cam sanayinin kuruluşuna İş Bankası destek vermiştir. Öngörülen 20 tesisin ikisi hariç diğerleri zamanında tamamlanarak işletmeye açılmıştır. Kredinin % 1,2'lik kısmı teknik eğitim için yurtdışına öğrenci gönderilmesine ayrılmıştır (Tokgöz, 1997, s. 64-65).

²⁷ Ayrıca 1931'de Türkiye'ye Bazı Ülkelerden Yapılacak İthalata Tahdit ve Takyitler Tatbikine Dair Kanun; 1932'de ise Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun; 1933'te Sümerbank'ın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Ödünç Para Verme İşleri Kanunu çıkarılmıştır (Tokgöz, 1997, s. 56-57).

Türkiye’de devletçilik, ülkenin içinde bulunduğu şartlar ve dünya koşullarının neden olduğu zorunlu bir ekonomi modelidir ve bir doktrine dayanmamaktadır. SCF deneyimi sonrasında devletçilik, CHF’ye bir dinamizm kazandırmış ve CHF kendisini gözden geçirmek zorunda kalmıştır. 1930’lu yıllarda, özel girişimin yerine getiremeyeceği altyapı yatırımları ile temel sanayi kuruluşlarının devlet tarafından yerine getirilmesi, devletçiliğin kendini ifadesi olmuştur (Akalin, 2008, ss. 99,147; Aydemir, 2011, s. 396, 447, 451; Başar, 1945, s. 46; Boratav, 2006, s. 143; Boratav, 2014, ss. 73; Eğilmez, 2020, ss. 195-196; Eroğlu, 2007, ss. 67-68; Kepenek&Yentürk, 2000, ss. 35, 60; Pamuk, 2014, s. 198, 212).

1947 yılında ABD’deki iş dünyasının yabancı ülkelerdeki, geleceğini gözetken 20. Yüzyıl Vakfı adına Türkiye’ye gelen Thornburg²⁸, bir yabancı gözüyle o dönemde uygulanan devletçiliği şöyle değerlendirmiştir (Karluk 2007, ss. 215-217):

“Devletçilik, Atatürk tarafından hususi teşebbüsün mevcut olmadığı zamanlarda lüzumlu emtianın istihsalı için kurulmuş bir devlet sanayi sistemi olarak düşünülmüştür. Hiç kimse bu sistemin mucip sebeplerinin yanlış olduğunu iddia edemez. Yalnız zaman geçtikçe bu sistem iktisadi faaliyetlerin şeklen hükümet tarafından ve fakat esasında parti tarafından kontrolü manasını ifade etmiştir.”

SONUÇ

Lozan Barış görüşmelerine ara verildiği dönemde toplanan Türkiye İktisat Kongresi’yle, Osmanlı mirasını devralan Türkiye Cumhuriyeti’nin ekonomi politikası belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda 1923-1929 döneminde, milli iktisat anlayışının hayata geçirilmesi amacıyla özel girişime destek verilmesi ve hızlı sanayileşme hedeflenmişse de 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı’nın dayatması ile devletçi politikalar gündeme gelmiş ve devletçilik anlayışı, içinde bulunulan ekonomik sıkıntıdan yeğane çıkış yolu olarak görülmüştür.

Bu dönemde kurulan SCF’yi, yalnızca çok partili siyasi hayata geçişte yeni bir deneyim olarak görmemek gerekir. Bu teşebbüs, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı sonrası toplumsal ve ekonomik gerginliğin meclis çatısı altında oluşacak bir muhalefet ile çözüme kavuşturulması ile ilgilidir. Kurulan bu yeni partiye halkın teveccühü beklenin ötesine geçmiş olmakla birlikte, hükümetin icraatlarına ve rejime muhalif olanların parti etrafında toplanmaya başlamasıyla birlikte kendisini fesih kararı almıştır.

²⁸ Max Weston Tornburg, 20. Yüzyıl Vakfı tarafından Türkiye’nin ekonomisini gözlemlemek üzere bir heyetle birlikte gelmiştir. Resmi makamlar ve ekonomistlerle görüşmüş, piyasalar hakkında bilgi edinmiş, sanayi tesislerini gezmiş, ABD’nin Türkiye’ye hangi şartlarda ve nasıl yardım edebileceğini incelemiştir. Bkz. Metin Kopar; “ABD’nin Türkiye Üzerindeki Projeksiyonu: Thornburg Raporu (1949-1950)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (61), (2018), ss. 306-314.

SCF'nin kapatılmasının hemen ardından yaşanan Menemen Olayı, devrim karşıtı olaylara dönüşmüş olmakla birlikte, aslında 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın yarattığı ekonomik sıkıntıların oluşturduğu toplumsal bir patlamadır.

Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Anadolu gezilerine çıkış tarihinin SCF'nin feshedildiği güne rastlaması bu açıdan anlamlıdır. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımını izleyen günlerde meydana gelen başarısız SCF deneyimi ile Menemen Olayı inkılapların toplumun bir bölümü tarafından hala benimsenmediğinin ve Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen süreçte ikinci kez çok partili hayata geçiş sürecine toplumun henüz hazır olmadığını ortaya koymuştur. Bahse konu geziler sonucunda Devletçilik uygulamasının anayasaya girmesi, gezilerin ekonomik sonucu olarak değerlendirilebileceği gibi CHF'nin yeni stratejiler geliştirdiği sürecin başlangıç noktası olarak da görülebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA 30-10-0-0/2-99, 19.09.1924

BCA 490-1-0-0/1-4-5, 14.08.1930

BCA 490-1-0-0/1-4-15, 06.09.1930

BCA 490-1-0-0/63-240-3

BCA 30-18-12/ 15 71 13, 03.11.1930

BCA 30-10-0-0/2-9-40, 20.12.1930

BCA 30-18-12/17 4 3, 18.01.1931

BCA 30-18-12/18 17 3, 11.03.1931

BCA 30-18-12/19 23 13, 05.04.1931

Gazeteler

Hakimiyet-i Milliye, 31 Ağustos 1930, "Sivas İstasyonu Dün Büyük Merasimle Açıldı ve Muhterem Başvekilimiz Atideki Mühüm Nutuklarını İrat Etiler", s.1.

Hakimiyet-i Milliye, 13 Ağustos 1930, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Teşekkül Etti", s.1.

Hakimiyet-i Milliye, 10 Ağustos 1930, "Yeni Fırka", s.1.

Hakimiyet-i Milliye, 25 Aralık 1930, "Menemen Hadisesi", s.1.

Cumhuriyet, 18 Teşrinisani 1930, “Gazi Hz. Dün gece Ankara’dan hareket ettiler”, s.1,5.

Cumhuriyet, 25 Kanunuevvel 1930, “Gazi Hz. Edirne’de”, s.1,3.

Cumhuriyet, 28 Kanunuevvel 1930, “Dolmabahçe’de Dünkü Tarihi İçtima”, s.1.

Cumhuriyet, 30 Kanunuevvel 1930, “Fırka Grubu bugün toplanıyor”, s.1-2.

Cumhuriyet, 25 Kanunusani 1931, “Gazi Hz. Yarın Seyahate Çıkmaları Muhtemeldir”, s.1.

Cumhuriyet, 1 Şubat 1931, “Gazi Hz. İzmir Ticaret Odasında Mühim Bir nutuk irat ettiler”, s.1,4.

Cumhuriyet, 3 Şubat 1931, “Gazi Hazretleri Kadınların Askerliği meselesini münakaşa ettiler, s.1.

Cumhuriyet, 14 Şubat 1931, “Gazi Hz. Malatya’ya vasıl oldular”, s.1,3.

Cumhuriyet, 18 Şubat 1931, “Gazi Hz.nin İzmir’de İrat Ettikleri Nutuklar Tab ve tevzi edilecek, s. 3.

Cumhuriyet, 19 Şubat 1931, “CHF Merkezde yeni teşkilat yapılacak”, s.1,3.

Son Posta, 10 Ağustos 1930, “Fırkanın İsmi (Serbest Cumhuriyet) tir...”, s.1.

Son Posta, 20 Kanunuevvel 1931, “Çimento Tröstü”, s.5.

Son Posta, 21 Kanunuevvel 1930, “İstanbul’da şeker ticareti bir tröstün eline geçti”, s.1.

Vakit, 18 Teşrinisani 1930, “Gazi Hz. Dün Akşam Ankara’dan Müfarekat Buyurdular”, s.1.

Vakit, 9 Ağustos 1930, “Yeni Muhalif Fırka”, s.1.

Vakit, 30 Ağustos 1930, “*Makbule H. Yeni Fırkanın İstanbul Şehir Meclisi Namzedi*”, s.1.

Vakit, 31 Ağustos 1930, “Başvekilimizin Sivas’ta İrat Ettikleri Nutuk”, s.5.

Vakit, 6 Eylül 1930, “Dün İzmirde Çok Müessif Bir Kanlı Hadise Oldu”, s.1.

Vakit, 18 Teşrinisani 1930, “Reisi Cümhur Hazretleri Bugün Kayseride Tevakkuf Edecekler”, s.1.

Vakit, 19 Teşrinisani 1930, “Gazi Hz Kayseriye vardılar”, s.1.

Yeni Asır, 1 Şubat 1931, 21 Kanunuevvel 1930, “Gazi Hz. Alpülluda”, s.1.

Yeni Asır, 5 Şubat 1931, “Gazi Hz.nin ocaklılara hitabı”, s.1.

Yeni Asır, 5 Şubat 1931, "Gazi Hz. Nazilli'de Yarım Saat Kaldılar", s.1.

Yeni Asır, 28 Kanunisanı 1931, "Gazi Hz. İzmir'de", s.1.

Yeni Asır, 2 Şubat 1931, "Gazinin Tetkikleri", s.1,2.

Yeni Asır, 8 Kanunusani 1931, "Mühim Tedbirler Alınmak Üzeredir", s.1.

Eser ve Makaleler

Afetinan A. (1971). *M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*. Milli Eğitim Bakanlığı.

Afetinan, A. (1982). *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*. Ankara: TTK Basımevi.

Ağaoğlu, A. (1994). *Serbest Fırka Hatıraları*. İletişim Yayınları

Akalın, G. (2008). *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*. Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık, Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı.

Alikılıç, Ö.& Saatcıoğlu, E. (2018). "Halkla İlişkiler Uzman Rollerini Açısından Mustafa Kemal Atatürk: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Üzerine Bir Durum Çalışması". *Selçuk İletişim Dergisi*, 11(1), 66-101.

Arı, K. (2003). *Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925, Büyük Mübadele*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Arıkan, Z. (1999). "Halkevlerinin Kuruluş ve Tarihsel İşlevi". *Atatürk Yolu Dergisi*. 6(23), 261-281.

Arslan, O. (2008). "I. Dünya Savaşı Başında Kapitülasyonların İttihat ve Terakki Yönetimi Tarafından Kaldırılması ve Bu Gelişme Karşısında Büyük Güçlerin Tepkileri". *Sakarya Üniversitesi Fen Fakültesi Dergisi*, X(1), 168-269.

Arslan, E. (2020). "Mali Krizler", *Türkiye Ekonomisi içinde* (ss. 573-612), İrfan Kalaycı (Edt.), İstanbul: Divan Kitap.

Aydemir, Ş.S. (1992). *Tek Adam, Mustafa Kemal Atatürk (1922-1938)*, C.III. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Ş.S. (2011). *İkinci Adam (1884-1938)*. C. II, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydın, N. & Ergün, E. (2018). "1924 Erzurum Depremi ve Gazi Mustafa Kemal Paşa", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Dergisi*, I(2), 145-168.

Aysal, N. (2009). "Yönetimsel Alanda Değişimler ve Devrimci Hareketlere Karşı Gerici Tepkiler". *Atatürk Yolu Dergisi*, (44), 581-625.

Atatürk, Mustafa Kemal (1998). *Seyahat Notları (1930-1931)*. G. Tüfekçi (Yay. Haz.). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. (2006). C. I-III, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı.

Atatürk'ün Türk Ocaklarını Ziyaretleri ve Yaptığı Konuşmalar. (2007). (Yay. Haz.) E. Akçiçek - M. Karayaman. İzmir: Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi.

Başar, A. H. (1945). *Atatürk'le Üç Ay.* İstanbul: Tan Matbaası.

Binici, Y. (2017). "Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurt Gezileri, Doğu Anadolu Seyahati", <http://www.yukselbinici.com.tr/>, ss. 2-7, Erişim Tarihi: 30.05.2021.

Boratav, K. (1999). "Açık Ekonomi Koşullarında Yeniden İnşa: 1923-1929". O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Çarklardan Chiplere.* içinde (ss.23-32). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik.* Ankara: İmge Kitabevi.

Boratav, K. (2014). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2009).* Ankara: İmge Kitabevi.

Çanak, E. (2016). "Atatürk'ün Yurt Gezilerine Bir Örnek: 1930-1931 Gezisi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(23), 128-178.

Çapa, M. (1990). "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskanı", *Atatürk Yolu Dergisi*, (5), 49-69.

Daşdemir, L. (2006). "Yurtiçi Gezilerinin Önemi ve Bilinmeyen Bir Gezi Çeşme-İlica Ziyareti". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (3), 13-38.

Dikmen, N. (2005). "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 19(21), 137-159.

Doğaner, Y. (2007). "Atatürk'ün Serbest Türkiye Fırkası Sonrası Türkiye İzlenimleri". *Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2007* içinde ss.49-71. (34), Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları.

Duman, D. (2013). "1929 Dünya Ekonomi Krizi ve Ulusal Ekonomiye Güçlendirme Mücadelesinde Kadınlar". *Turkish Studies*, 8(5), 211-244.

Eğilmez, M. (2020). *Türkiye Ekonomisi.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Emrence, C. (2018). *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Eroğlu, N. (2007). "Atatürk Döneminde Ekonomi Politikaları (1923-1938)". *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (İİBF)*, XXIII(2), 63-72.

Ertan, T. F. (2017). "Kadroculara Göre Türkiye'de Tarımsal Kalkınma ve Toprak Sorunu". *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu*, C.I, İzmir, (26-28 Kasım 2015) Bildirileri içinde (ss.629-655). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Friedmann, M. (2017). *Kapitalizm ve Özgürlük*. Eksi Kitaplar: Ankara.

Galloni, M. (2020). "Mustafa Kemal Atatürk, der Gründer der modernen Türkei", *History Life*, 70-75.

Gözcü, A. (2007). Bir İntiharın Sosyo-Ekonomik Arka Planı: Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Örneğinde Gündelik yaşama Yansımaları". *ÇTTAD*, VI(14), 85-101.

Gözcü, A. (2008). "1929 Ekonomik Bunalımı Sonrasında Dünyada "Yeni Türkiye Algısı" ve Türkiye'nin Ekonomi Arayışlarına İlişkin Saptamalar", *ÇTTAD*, VII(16-17), 273-289.

Gül, M. (2006). "Atatürk'ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(3), 52-72.

Güneş, G. (2002). "Aydın Türk Ocağı", *Türk Yurdu*. 22(181), 51-56.

Güneş, G. (2004). "Atatürk'ün Nazilli Seyahatleri ve Seyahatlerin Yarattığı Sonuçlar". *Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2004* içinde ss. 121-136. (31), Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları.

Güneş, G. (2005). "Mustafa Kemal Atatürk'ün Aydın Seyahatleri". *ATAM*. 21(61), 219-242.

Halıcı, Ş. (2004). "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu Sırasında Ali Fethi (Okyar) Bey ile Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in Polemikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XX, Sayı:59, 429-451.

İlgazi, A. "Atatürk'ün Tokat Gezileri", *ATAM*. 28(52), (2002), 107-158.

Karal, E. Z. (1980). *Atatürk ve Devrim, Konferans ve Makaleler (1935-1938)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Karlık, R. (2007). *Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm*. İstanbul: Beta Basım Yayın.

Karpat, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kazgan, G. (2012). *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Küçük, C. & Ertüzün, T. "Düyun-u Umumiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 10, 1994, 58-62.

Kenndy, P. (1989). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Birtane Karanakçı (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kerwin, R. (1999). "Türkiye'de Devletçilik (1933-1950)". O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Çarklardan Chiplere* içinde (ss. 97-114). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kepenek, Y. & Yentürk, Nurhan (2000). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kinross, L. (1966). *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*. İstanbul: Sander Kitabevi .

Kopar, M. (2018). "ABD'nin Türkiye Üzerindeki Projeksiyonu: Thornburg Raporu (1949-1950)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(61), 306-314.

Kurmuş, O. (1978). "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler". *ODTÜ Geliştirme Dergisi Ayrı Basım*. 1978 Özel Sayısı.

Kuruç, B. (1999). "1930'ların Sanayi Hareketinde Unutulanlar ve Az Bilinenler", O. Baydar (Ed.). *Çarklardan Chiplere* içinde (ss. 85-102). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Lewis, B. (1991). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Çev.M. Kıratlı). Ankara: Tarih Kurumu Basımevi.

McMeekin, S. (2019). *Osmanlı'da Son Fasıl, Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı*. (Çev. N. Elhüseyni.) İstanbul: YKY Yayınları.

Okyar, O. & Seyitdanlıoğlu, M. (2010). *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Önder, M. (1998). *Atatürk'ün Yurt Gezileri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Öz, E. (2019). "Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye'ye Yansımaları İzmir ve Menemen Örneği Üzerinden Çok Yönlü Bir Değerlendirme", *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.II/2, 259-281.

Özcan, N. (2003). "Atatürk'ün Kastamonu Ziyareti ve Bu Ziyaretin Önemi". *ATAM*. 19(57), 1277-1288.

Öztürk, A. İ. (1995). *Planlamanın İktisadi Devletçilikle İlişkisi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Palazoğlu, A. B. (1999). *Atatürk'ün Okul Gezileri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Soyak, H. R. (1973). *Atatürk'ten Hatıralar*, C.II, İstanbul: Yapı Kredi Bankası AŞ.

Taşdemir, S. (2019). “Serbest Cumhuriyet Fırkasının Ayvalık Teşkilatlanması ve 1930 Yılı Belediye Seçimleri”. *ÇTTAD*. XIX(39), 613-634.

Tekeli, İ. & İlkin, S. (1977). *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayını.

Tezel, Y. (1994). *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Timur, T. (1993). *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi: Ankara.

Topküz, E. (1997). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Topküz, E. (2003). *Türkiye İktisat Kongresi ve Gazi Mustafa Kemal'in Açılış Konuşması*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Topküz, E. (2004). *Dünden Bugüne Türkiye Ekonomi Kurumu (Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti)*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Toprak, Z. (2019). *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Toprak, Z. (2020). *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Tröndle, D. (2012). *Persönlichkeit und Geschichte, Mustafa Kemal Atatürk*, Zürich: Muster-Schimid Verlag.

Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt Yayınları.

Türkçe Sözlük. (2019). Ankara: TDK Yayınları.

Uca, A. (2020). *İttihat Terakki ve Atatürk*. Konya: Palet Yayınları.

Ulu Reisimiz Gazi Hazretlerinin İzmir'de CHF Fırkası Vilayet Kongresi'nde İrat Buyurdukları Nutuk. (1931). İzmir.

Uzun, H. (2010a). “Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları”, *ÇTTAD*, IX(20-21), 233-271.

Uzun, H. (2010b). “Bir Propaganda Aracı Olarak Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilatı”, *ÇTTAD*, 6(11), 85-111.

Uzun, H. (2017). “Cumhuriyet Halk Partisi Kongrelerinde Devletçilik Tartışmaları (1931-1947)”, *AVİD*, V(2), 273-307.

Yetkin, Ç. (1982). *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*. İstanbul: Karacan Yayınları.

Yıldırım, İ.(2021). “Atatürk’ün 1930-1931 Yurt Gezisi ve Gezi Notlarının Ülke Politikasına Etkileri”, *ÇAKÜ KAREFAD*, IX(29), 201-219.

Yülek&Yağmur, (2020). “Sanayi ve Sanayileşme”, *Türkiye Ekonomisi* içinde (ss. 261-299), İrfan Kalaycı (Edt.), İstanbul: Divan Kitap.